

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI
TANSZÉK

A *v* elemmel bővülő névszótövek

Témavezető:

Dr. Hoffmann István

tanszékvezető egyetemi tanár

Készítette:

Vékony Vivien

III. magyar–történelem

Debrecen, 2014

Tartalom

1. Bevezetés.....	3
2. A többalakú névszótövek	6
2.1. A többalakú, változatlan tőhangzójú tövek.....	6
2.2. A többalakú, változó tőhangzójú tövek	6
3. Nyelvtörténeti áttekintés.....	8
3.1. A <i>v</i> elemmel bővülő tövek jellegzetességei az ősmagyar korban	9
3.2. A <i>v</i> elemmel bővülő tövek jellegzetességei az ómagyar korban.....	10
3.3. A <i>v</i> elemmel bővülő tövek jellegzetességei a középmagyar korban	11
3.4. A <i>v</i> elemmel bővülő tövek jellegzetességei az új és az újabb magyar korban....	12
4. A <i>v</i> tövű névszók eredete.....	12
5. A <i>v</i> elemmel bővülő tövek a mai nyelvhasználatban.....	24
6. A különböző toldalékokkal való kapcsolódási esetek.....	30
6.1. A névszók jelei	30
6.2. A névszók ragjai	32
6.3. Névszóképzők	32
7. Az egyes nyelvjárásokra jellemző sajátosságok	33
8. Összegzés	43
Irodalom	45

1. Bevezetés

Dolgozatomban a névszótövek rendszerén belül külön csoportot képező *v* elemmel bővülő szavak különböző szempontú elemzésére törekszem. Vizsgálatom tárgyát képezi a szóalakok szerkezetének, belső struktúrájának, illetve történetének kutatása.

Az alaktani vagy más néven morfológiai kutatások középpontjában a morféma áll. A morféma a legkisebb nyelvi jel, mely a nyelvi rendszer alapegysége, a szóalak alapvető alkotórésze (LACZKÓ 2000: 38). A morfémák különböző formáiból jön létre a szerkezet. Két típusú morfémát különíthetünk el egymástól: a tő- és toldalékmorfémát (affixumot). A tőmorfémához járulnak a különféle funkciójú affixumok. Ez a két osztály egymáshoz viszonyított, tehát csak egymáshoz képest értelmezhetők (LACZKÓ 2000: 39). A magyar nyelvben a legtöbb toldalék úgynevezett szuffixum, vagyis a tő után jelentkezik (például a leggyakrabban főnevekhez kapcsolódó *-ban*, *-ben* helyviszonyrag). Emellett találunk olyan toldalékot is, amely nem a tő után, hanem közvetlenül előtte helyezkedik el (nyelvünkben mindössze két ilyen toldalék létezik: a *leg-* felsőfok és a *legesleg-* túlzófok jele). Ezt nevezük prefixumnak. E jelenlegi vizsgálat célja többek között a *v* hanggal bővülő névszótövek különböző szuffixumhoz való kapcsolódási eseteinek feltárása és az egyes alakok összevetése.

Fontosnak tartom a rendszer megismerése érdekében a nyelvtörténeti áttekintést, a történeti szempontú vizsgálatot, hiszen az előzmények ismeretének függvényében sikerülhet megválaszolni a dolgozatban felmerülő kérdéseket. Az ide tartozó elemek könnyebb átláthatósága érdekében igyekszem különböző csoportosítási lehetőségeket bemutatni, illetve feltárni, milyen közös jegyek, hasonlóságok alapján történhet a rendszerezés.

Mindemellett nagy hangsúlyt fektetek az egyes névszók eredetének kimutatására, a korábbi alakok összevetésére a jelenlegi változatokkal, illetőleg kialakulásuk útjának bemutatására. Számomra ehhez a legnagyobb segítséget az etimológiai szótárak nyújtották. Véleményem szerint a köznyelvi alakok mellett az egyes területi jellegzetességeket sem lehet figyelmen kívül hagyni az elemzés minél részletesebb kidolgozása során. A különböző nyelvjárási adatok rendkívül változatos képet mutatnak.¹ Annak a kérdésnek a megvá-

---

¹ A minél teljesebb anyag vizsgálata érdekében az egyes dialektológiai összefoglalók mellett felhasználtam az *Új magyar tájszótár* öt kötetét is. A nyelvjárási adatok tekintetében nemcsak a mai Magyarország területén lévő, hanem a határon kívül eső magyarlakta területek nyelvi sajátosságaira is figyelemmel kell lennünk.

laszolására is vállalkozom, hogy fellelhető-e egységes változás nyelvjárásonként vagy inkább egy-egy szóegyedhez köthetők a folyamatok.

Mindenekelőtt fontosnak tartom néhány, a tanulmányozáshoz szükséges fogalom tisztázását a további vizsgálatokhoz.

Érdeemes felvázolni a csonka és a teljes tő szembenállásának alapját. A teljes tő rövid magánhangzóra végződik (*háza-k*). Ezzel ellentétben a csonka tő a szótári tővel egyezik meg, mássalhangzóra végződő tőtípus (*ház-ban*). A kettő elkülönülése egymástól feltehetőleg akkor mutatkozhatott meg leginkább, amikor a tövéghangzó leválása jelentkezett a szóvégeken. Csonka tövet viszont ezen kívül a kétnyíltszótagos tendencia – Horger Antal megfogalmazása szerint a három vagy több szótagos szavakban a második vagy a harmadik nyílt szótag magánhangzójának a kiesése – is eredményezhetett. Ez a folyamat már az ősmagyar korban látható volt, és alkalmas hangtani helyzetben toldalékok előtt is eltüntethette a tövéghangzót (BERRÁR 1967: 220). A szótővel akadhat némi probléma a toldalékolás során. A legtöbb nyelvtani leírás az előhangzós elméletet követi, mely a tövéghangzót a toldalék részének fogja fel (*ház-ak*), ellentétben a véghangzós elmélettel, mely nem a toldalékhoz tartozónak tekinti ezt a hangot (*háza-k*). Leíró nyelvészeti szempontból eldönthetetlen ez a kérdés, tehát nem kizárólag a mai magyar nyelvben kell keresnünk a megoldást. Ha nyelvünk történetét is figyelembe vesszük, közelíthetünk a véghangzós elmülethez. A Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) olvasható *hodu utu* ugyanis a tövéghangzó meglétére utal, és ehhez kapcsolódhattak a megfelelő toldalékok. Eszerint tehát a tövéghangzó nem a toldalék része, hanem a szótőé. A későbbiekben viszont a tövéghangzó levált a szótő végéről, így ez jelenleg a toldalék részeként fogható fel.

A névszótövek rendszerén belül kétféle típust különíthetünk el egymástól: az egyalakú és a többalakú tövek csoportját. A nevükből eredően a kettő közti különbség abban rejlik, hogy míg az egyalakú névszótöveknek mindenféle toldalék előtt változatlan az alakjuk, a többalakúaknak ellenben legalább két tőváltozata van. Az egyalakú tövek csoportjában általában magánhangzóra végződő elemeket találunk. Többek közt az *eső*, *gyűrű*, *háború*, *hajó*, *kapu*, *káv*, *kocsi*, *menü*, *si* szavak is ebbe a csoportba sorolhatók. Az egyalakú tövek mindig középső vagy magas nyelvállású magánhangzóra, tehát *-i*, *(-i)*, *-u*, *-ú*, *-ü*, *-ű*-re vagy *-ó*, *-ő*, *-é*-re végződnek. Ide tartozik minden *é* végű szó és a *-tyű*, *-tyű*, *-ttyű*, *-ttyű* végű szavak is, mint például a *csengettyű*, *herkentyű*, *sarkantyú*, *szivattyú* stb. Azt a tényállást, hogy semmilyen toldalék előtt – tehát sem képző, sem jel, sem pedig rag előtt – nem változik a tő, az újabb korban való meghonosodás vagy keletkezés magyarázhatja. Ekkorra már a szóvégek körüli hangtani változások lezáródtak. Ez természetesen az ide tartozó sza-

vaknak csak egy részét érinti. Másik részük viszont régebbi, s egykor nem tartozott az egyalakú névszótövek közé, de a belső analógia hatására ez megváltozott (BÁRCZI 1958: 18). Vegyük ennek a folyamatnak a bemutatására a *kocsi* szavunkat! Eredetileg ez a szó hosszú magánhangzóra végződött (*i*), majd megrövidült, de kizárólag szóvégi helyzetben. A toldalékmorfémák előtt viszont megőrizte eredeti alakját (*kocsít*). Ennek következtében ez a tőtípus a többalakú, változó tőhangzójú, hangzónyújtó tövek csoportjába került. Az analógia viszont kiegyenlítette a különbséget, és visszakerült az egyalakú tövek kategóriájába. Figyelmeseink lehetünk emellett egy másik fontos változásra is, miszerint a külső analógia hatásai is megzavarhatták az egyalakúvá csiszolódott tövek egységét. Erre szembeűnő példa lehet az *ábécé* ~ *ábécét* szavunk, melyet az *eke* ~ *ekét* analógiájára *ábéce* alakban kezdtek el használni (BÁRCZI 1958: 19). A korábbi egyalakú tőből tehát többalakú lett, mivel az *ábéce* ~ *ábécét* már a többalakú, hangzónyújtó típusba tartozik ez alapján.

E jelen munka megírása során viszont nem az a cél vezérel, hogy az egyalakú névszótövek típusát részletezzem, sokkal inkább a többalakú, változó tőhangzójú – ezen belül is legfőképp a *v* elemmel bővülő – névszótövek rendszerének bemutatását igyekszem megvalósítani. Végezetűl azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy jellemző-e az egyalakúságra való törekvés a *v*-s tövek tekintetében úgy, ahogyan az általánosságban véve látható az egyes tőtípusoknál. A továbbiakban tehát az imént említettek kidolgozására teszek kísérletet.

2. A többalakú névszótövek

Ahogy az már a fentiekben is említettem, a többalakú névszótöveket az a sajátosság különbözteti meg az egyalakúaktól, hogy a toldalék szótőhöz való illesztése során a tő megváltozik. A magyar szótövek legnagyobb része ebbe a csoportba tartozik. Ebből is következhet, hogy a tőtípuson belül lehetőség mutatkozik az alcsoportokba való rendezésre.

2.1. A többalakú, változatlan tőhangzóú tövek

A többalakú névszótövek rendszerén belül beszélhetünk többalakú, változatlan és változó tőhangzóú tövekről. A többalakú, változatlan tőhangzóú töveknek van egy teljes és egy csonka töve is. A csonka tő változatlan formában van jelen a teljes tőben (például a *hal* szó hangalakja megtalálható változatlan formában a *halak*-ban). A csonka tő mássalhangzóra végződik, a teljes tőben pedig e mássalhangzó után még egy vokálissal is találkozhatunk (BÁRCZI 1958: 20). A két tőváltozat közül nyilvánvaló, hogy a teljes az eredetibb. Ha összevetjük a magyar *hal* szót a finn *kala* megfelelőjével, látható, hogy a finn alak végén megtaláljuk a magyar teljes tőnek megfelelő magánhangzót (u. o.). Azok a szavak, melyek elvesztették tővéghangzójukat, ebbe a csoportba tartoznak. Emellett valamennyi jövevényszavunk is e csoportba sorolható. A többalakú, változatlan tőhangzóú tőtípus a magyar névszótövek legnagyobb típusát alkotja, s más tőtípusok rovására állandóan terjeszkedik (BÁRCZI 1958: 24). A többalakú, változó tőhangzóú tövek hozzák létre a másik tőtípust.

2.2. A többalakú, változó tőhangzóú tövek

A többalakú, változó tőhangzóú névszótövekben a tővéghangzó is megváltozik. Ezek a változások különféle természetűek lehetnek, s ezek szerint több-kevesebb elemet tartalmazó csoportokból tevődnek össze (BÁRCZI 1958: 24). A hangzórövidítő (*kéz* ~ *kez*), hangzónyújtó (*kapa* ~ *kapát*), hangzóhiányos vagy hangzóvesztő (*álm* ~ *álmot*), hangátvetéses (*teher* ~ *terhet*), magánhangzó-váltakoztató (*borjú* ~ *borjak*), *v* elemmel bő-

vülő (*bő ~ bővebb*) és *h* elemmel bővülő (*méh ~ méhek*) típusok mind ebbe a csoportba tartoznak. A *v* elemet tartalmazó tövek közé a *bő, daru, hamu, keserű, kő, ló, mű, tó*-típusú szavak sorolhatók. Ezek a névszótövek alapalakjukban nem tartalmazzák *v* hangot, viszont bizonyos toldalékok kapcsolódása során bekerülhet ez az elem a *tő* és a toldalék közé.

Az alábbiakban felsorolt elemek közt szerepelnek olyanok is, amelyeknek használata manapság háttérbe szorult, sőt teljesen el is tűnt. Nyelvtörténetileg azonban fontosnak tartom ezeknek az elemeknek is a vizsgálatát, hiszen korábban megtalálhatók voltak a *v*-s névszótövek típusán belül. A *v* elemmel bővülő névszótövek a következők: *bő, bú, bű* (főleg összetételekben és toldalékos alakokban szerepelnek: *búbánat, búja; bűbáj, bűvös*), *cső, daru, enyű* (használata háttérbe szorult), *falu, fenyő, fű, hamu, hó, hő, hű, jó, keserű, kő, könnyű* (*v*-s tövű alakja ma már nem használatos), *lé, ló, mag, mű, nedű* (*v*-s tőként már nem élő alak), *nyű, ó, odú, ő, ré* (már nem élő alak), *sanyarú* (*v*-s tőként ma már nem élő alak), *só, szaru* (szóhasadás történt a szó esetében), *szó, szú, szű* (már nem élő alak), *tetű, tó, tő*. Ennek a listának az összeállításához segítséget nyújtottak számomra olyan nyelvtörténettel foglalkozó munkák, mint például a BENKŐ LORÁND által szerkesztett *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című könyv a korai ómagyar kort és előzményeit, illetve a kései ómagyar kori morfológiát vizsgáló kötete (1991, 1992); BÁRCZI GÉZA *Magyar történeti szóalaktan I., A szótövek* című könyve (1958); a KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerkesztésében készült *Magyar nyelvtörténet* (2003); illetve BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN *A magyar nyelv története* című tankönyve (1967). A mai magyar nyelvre vonatkozó összefoglalások, illetve csoportosítási lehetőségek bemutatására felhasználtam a BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ által készített *A mai magyar nyelv*-et (1991); a KIEFER FERENC által szerkesztett *Strukturális magyar nyelvtan* morfológiával foglalkozó kötetét (2000); a TOMPA JÓZSEF által szerkesztett *A mai magyar nyelv rendszeré*-nek első kötetét (hangtan, szótan) (1961); illetve a KESZLER BORBÁLA szerkesztette *Magyar grammatiká*-t (2000). A manapság már nyelvünkben visszaszorult, illetve már nem élő névszótövekkel – mint például a *szű* – az *Új magyar tájszótár*-on és az etimológiai szótárakon kívül a VÉGH JÓZSEF által létrehozott *A békési népr nyelv névszótövei* című könyvben találok. Mindezen alkotások felhasználása hozzájárult a *v* elemmel bővülő névszótövek listájának összeállításához.

3. Nyelvtörténeti áttekintés

Arra a kérdésre, hogy miért érezheti a nyelvhasználó szükségesnek toldalékolás során a *v* hangot hozzátoldani a szóhoz, nyelvünk történetében keresendő a válasz. Tehát ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani a névszótövek változásainak mibenlétét, ismernünk kell a magyar nyelv történetét.

A magyar nyelv – mely most is folyamatos változásoknak van alávetve – jelenlegi alakját hosszú évezredek lezajlása során érte el. Nyelvünk életében egymástól időben elkülönülő nyelvtörténeti korokat különböztetünk meg. Dolgozatomban a BÁRCZI GÉZA által kidolgozott korszakolás bemutatására koncentrálok. Az ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és az újabb magyar kor mellett beszélhetünk még előmagyar korról is, mely az uráli, finnugor és ugor korszakot jelenti.

Az előmagyar korban nyelvünk még nem kezdte meg önálló életét, hanem rokonaival együtt nyelvi egységet alkotott (BÁRCZI 1967: 18).

Ezt követően az ősmagyar korban megkezdődtek a vándorlások, az uráli őshaza elhagyásának időszaka, amikor különböző nyelvek hatásai érték a magyar nyelvet (i. m. 497). Ebből következik, hogy rengeteg jövevényszóval bővült nyelvünk. A törökökkel való érintkezés nagy mértékben hatást gyakorolt a magyar nyelvre, ugyanis több száz török jövevényszóval gazdagodott (u. o.). A törökségen kívül természetesen más népekkel is kapcsolatba kerültek a magyarok a vándorlások során (például az iráni perzsa néppel) (i. m. 499). Nyelvtani rendszerünk sajátosságai – többek közt a magyar igei személyragok, a *-t* tárgyrag, illetve az elbeszélő múlt jele – az ősmagyar korban alakultak ki (i. m. 501). Ez a korszak a magyarság különválásától 896-ig, a honfoglalásig tartott (i. m. 18). Az ősmagyar korból még nem maradtak ránk nyelvemlékek.

Az első olyan korszak, amikor már nyelvemlékek segítségével tudjuk tanulmányozni a nyelvet, 896-tól számítható, és 1526-ig, a mohácsi csata kitöréséig tart. Ezt az időszakot nevezzük ómagyar kornak (u. o.). A honfoglalással új nyelvi környezetbe került az addig nomád életmódot folytató magyarság, megindult tehát a letelepedés (i. m. 504). Ami ebben a korban a hangrendszerünket illeti, ebben a korszakban igen erős változások érintették (i. m. 518). A kor végére nagyrészt kirajzolódtak a nyelvjárási jelenségek területei (i. m. 520). Ahogyan azt már a fentiekben is említettem, ebben a korban már nyelvemlékekkel is találkozhatunk. A szórványemlékek azok a nyelvemlékek, amelyek idegen nyelvű szövegek, de bennük magyar nyelvi elemek – legfőképpen tulajdonnevek – fordul-

nak elő (i. m. 38). Ezzel ellentétben a szövegmélekek hosszabb terjedelmű alkotások (i. m. 43). Az adott kor nyelvi (hangrendszer, helyesírás, szókincs stb.) sajátosságainak megismeréséhez nélkülözhetetlen a nyelvemlékek tanulmányozása.

A középmagyar kor a mohácsi vésztől a felvilágosodás kezdetéig tartott (1526–1772) (i. m. 18). A kor jellemzői közé sorolható a reformáció terjedése, a könyvnyomtatás elterjedése, illetve az anyanyelvi magasabb kultúra kibontakozása. A XVI. század hetvenes éveitől kezdtek el jelentkezni bizonyos nyelvi normák, illetőleg a hangtani és alaktani szempontból egységes köznyelv létrehozására irányuló törekvések (i. m. 524–528).

Az újmagyar kor a magyar felvilágosodás kezdetétől (1772) napjainkig tart.² Meghatározó volt ekkor nyelvünk életében a nyelvújítás, illetve a nyelvi egységesülés megvalósítása (i. m. 563). Napjainkban a tömegkommunikáció szerepe egyre növekszik, illetve bővül az írásbeli és szóbeli kommunikáció.

Mindezen ismeretek tudatában nézzük meg a következőkben, hogyan érintették a névszótöveket – különös figyelmet szentelve a *v* elemmel bővülő tövekre – az egyes korszakokban lezajló hangváltások!

3.1. A *v* elemmel bővülő tövek jellegzetességei az ősmagyar korban

A rokon nyelvi együttélés idején alsó vagy középső nyelvállású rövid magánhangzóra végződő névszókot találunk. Az ősmagyar kor előtt történt azonban egy jelentős változás. Bizonyos CV felépítésű toldalékok esetében megfigyelhető, hogy a névszók véghangzós tövéhez kapcsolódva elvesztették a mássalhangzót, így a folyamat eredményeként egy magánhangzó maradt. Ez a magánhangzó a mellette lévő másik magánhangzóval diftongust alkotott (például a névmási eredetű birtokos személyjel: **halaj*, **kezej*). Az ősmagyar kor elejére a névszótövek csoportja tehát két típusra oszlik: az abszolút szövégeken rövid magánhangzóra végződő egyalakú tövekére és a diftongusra végződő egyalakú tövekére (SÁROSI 1991: 160). Az ősmagyar kor közepén fontos változásként említhető meg – ami egyébként jelentős változásokat hozott létre a névszótövek rendszerében is – a tövéghangzó eltűnése a szó végéről. A tövéghangzó a magánhangzót követő palatoveláris zön-

---

² Mivel BÁRCZI GÉZA ezt a kijelentést 1967-ben tette, esetleg lehetne újabb magyar korról is beszélni, mivel az 1770-es évek eleje óta napjainkig több esemény is hatással lehetett a magyarságra (szabadságharc, világháborúk stb.). A KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC által szerkesztett *Magyar nyelvtörténet* alapján beszélhetünk újabb magyar korról is, mely 1920-tól, a trianoni békeszerződéstől, napjainkig tart (KISS 2003: 16).

gés spiráns (γ) után gyorsan lekopott: a Tihanyi apátság alapítólevelében a *meneh* szó lehet erre példa.

A v tövű névszók csonka töve *-ó, -ő, -é, -ú (u), -ű*-re végződik (BÁRCZI 1958: 39). Megfigyelhető, hogy eredetileg ezek a szavak még mássalhangzóra végződtek (*loβ*), majd az imént említett folyamatok során bekerültek a tövéghangzót vesztett, magánhangzóra végződő tövek közé. Ez az alak fordul elő nominatívuszban, azaz alanyesetben (*ló*). További rövidülést is találhatunk egyes elemek esetében, ezért az így kialakult tőtípust módosult hangalakú csonka tőnek szokás nevezni (SÁROSI 2003: 133). Nyelvünk történetének kezdetén a legtöbb szavunk az egyalakú tőtípusba tartozott (SÁROSI 2003: 136).

3.2. A v elemmel bővülő tövek jellegzetességei az ómagyar korban

Az ómagyar korban a szó végéről a palatoveláris zöngés spiráns eltűnt egy vokalizációs folyamat során, s így magánhangzó került a szó végére. A két vokális diftongust alkotott, majd megkezdődött a monoftongizáció, vagyis egy hosszú hanggá olvadt össze, jelen esetben *ő* hang lett belőle (SÁROSI 1991: 161). Az itt felvázolt vokalizációs, majd monoftongizációs folyamat a bilabiális zöngés spiránst (β) is érintette. Bizonyos toldalékok előtt viszont nem tűnt el a tövéghangzó, hanem intervokalikus helyzetbe kerültek a spiránssok. E folyamat következtében az eredeti β hangból v vált, a γ kiesett és hiátustöltő $\beta > v$ lépett be a helyére. Ezt a tendenciát láthatjuk például a **jaβs > *jaβ > jaυ > jó ~ *jaβs- > java-* alakulás során (u. o.). Az így kialakult, egytagú v -s tövek BÁRCZI GÉZA felvetése szerint három főbb csoportra differenciálódnak. Az elsőben a csonka tő *-ó, -ő, -é*-re végződik, a teljes tőben a v előtt alsó nyelvállású a magánhangzó: *hó, hő, jó, lé, ó, só, szó, tó* (BÁRCZI 1958: 40). Néhány szó viszont különbözik a többi csoportbelitől, ugyanis a *hő* : *heves*-féle szavaknál a hangszínből és időtartamból jelentkező változásokon kívül még labialitás ~ illabialitás tekintetében is különbség mutatkozik (SÁROSI 1992: 259). A csonka tő végén *-ó (~ű), -ő (~ű)* hang, a teljes tőben pedig középső nyelvállású magánhangzó található a második csoportban: *bő, cső, ló, kő, ő, tő*. A következő csoportban a csonka tő *-ú, -ű*-re végződik és a teljes tőben a v előtt felső nyelvállású hang áll: *bú, bú, fű, hű, mű, nyű, szú, szű*. Az analógia minden esetben a gazdaságosságot és az egyszerűséget helyezi középpontba. Egységesítő hatása megfigyelhető, mely ma is folyamatosan zajlik: *szavak ~ szók, savas ~ sós, javak ~ jók*. A többtagú névszótövekre jellemző, hogy *-ú, -ű*-re (*-u, -ü*-re), ritka esetekben *-ó, -ő*-re (*-é*-re) végződnek, és teljes tövükben a v -t mássalhang-

zó előzi meg: *daru, hamu, enyű, falu, fenyő, keserű, könnyű, nedű, sanyarú, tetű*. Az időszak végére tehát egyértelműen elkülönültek egymástól az egy és a több szótagú névszótövek. Az analógia a többtagú névszótövek esetében is változásokat hozhatott létre. Például a csonka töben a teljes tö *v*-s változatú alakjait honosította meg: *enyv, könyv*. A használat sok esetben ingadozhat: *faluk ~ falvak, odút ~ odvat, hamuja ~ hamva, tetűk ~ tetvek, daruk ~ darvak* (BÁRCZI 1958: 40–2). A két alak közül bármelyik helyes lehet, olykor jelentésbeli különbség járul hozzá, tehát beszédhelyzettől függhet használatuk. A *daru* szó többes számú alakja *v*-s tövel leginkább akkor jelentkezik, amikor a 'madár' jelentésben használjuk, ellenkező esetben 'emelőgép' jelentés járul hozzá. A *hamu* szó esetében a *hamuja* kapcsán legtöbbször a 'cigaretta' hamujáról szokás beszélni, míg a *hamva* leginkább az elhunyt *hamva*-ként használatos. Az a tény, hogy a *bő* szó *v*-s töváltozata hosszú időtartamú volt, csak feltételezhető, tudniillik a magánhangzók hosszúságát még a kései ómagyar korban sem jelölték. Szintén hangjelölési problémák miatt nem dönthető el, hogy a teljes tövű szóalak *v*-s vagy hiátusos alakban mutatkozik-e (SÁROSI 1992: 259). Az egytagú tövek harmadik csoportjában feltűnő alakok közül sok esetben előfordultak labiális (ajakkerekítéses) és illabiális (ajakréses) változatok is. A későbbiek során dőlhetett el, hogy megmaradt-e a váltakozás (*hű : híven*), vagy valamelyik változat egyeduralomra került-e (*mű : művek*) (i. m. 260). A hiátusos forma egyébként több mai nyelvjárásban is fellelhető. Ennek részletezésére később térek rá. A spiránsok előtti magánhangzó különböző hangszínű és időtartamú lehetett. Ez a tény magyarázhatja a hangszínbeli és időtartambeli különbségeket az egyes alcsoportok között. Például a *ló ~ lovak* hangfejlődése: *luβ > luy > lú*, másik nyelvjárásban: *lou > ló*. A többtagú szavakban a *v* előtti magánhangzó a kétnyíltszótagos tendencia hatására kiesett: **hamββs > hamuvas*, de alanyesetben: **hamuβ > hamuy > hamú > hamu* (BERRÁR 1967: 226). Kiemelve a munkám szempontjából leglényegesebb tényezőt, az ómagyar kor elején tehát kialakult a *v*-s tövek csoportja, mivel a *β* kiesése során létrejött hiátust *v* hang töltötte be (SÁROSI 2003: 354).

3.3. A *v* elemmel bővülő tövek jellegzetességei a középmagyar korban

Az ómagyar kor végére, illetve a középmagyar kor elejére kialakult a névszótövek struktúrája, ami lényegében egyezik a ma is fennálló rendszerrel. A XVI. század végére nagyrészt lezárultak azok a hangváltozási tendenciák, amelyek a tőtípusokat is alakították.

Az ebben a korban lejátszódó hangváltozások főként a nyelvjárásokat érintették. A már meglévő tőtípusok egy része nem bővült új tagokkal. Új tőtípusok ekkor már nem alakultak ki, újabb *v*-s tövű névszók nem keletkeztek (SÁROSI 2003: 610). Az ős- és ómagyar kor legfőképpen a nyelvjárások története volt, ellenben ebben a korszakban kezdődött meg – ahogyan azt már korábban is említettem – az egységes köznyelv megteremtésére irányuló törekvés (i. m. 611). A jelentéskülönbségek egyre határozottabban megmutatkoztak, így ezáltal típusváltás is fennállhat: a *hamuja* változat átkerül az egyalakú névszótövek közé (i. m. 612).

3.4. A *v* elemmel bővülő tövek jellegzetességei az új és az újabb magyar korban

A szótövek változásait nagyrészt ebben a korban is az analógia határozza meg. A jövevény- és az újabb belső keletkezésű szavak a leggyakoribb tőtípusokba rendeződnek: az egyalakúak, a mássalhangzós végűek és a hangzórövidítők közé (SÁROSI 2003: 719). A XX. században sem történt már olyan jelentős változás, amely radikálisan átalakította volna a névszótövek rendszerét. A típusok ugyanazok maradtak, csupán a belső arányok változtak valamelyest. Az analógia egységesítő hatása továbbra is tapasztalható (i. m. 800).

A fentebb látható *v* hanggal bővülő névszók esetében azonban több olyan elemmel is szembesülhetünk, melyek a mai nyelvhasználatban már nem jellemzőek. Az *enyű*, *nyű*, *ré*, *szű* névszók ma már nem élő alakok. Ennek következtében a mai magyar nyelvvel foglalkozó fejezetben tárgyalásuk nem lehet indokolt.

4. A *v* tövű névszók eredete

A *v* elemmel bővülő névszótövek további vizsgálata során érdemes külön-külön is az egyes szavakat megnézni, és valamilyen hasonlóságot keresni ahhoz, hogy sikeresen tudjunk következtetéseket levonni. Arra koncentrálok elsősorban, hogy az idetartozó elemek milyen eredetűek, hogyan néz ki rekonstruált alakjuk, illetve milyen jelentés vagy jelentések kapcsolódnak hozzájuk. A szavak eredetének megállapításához alapvetően *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát* használtam (TESz.), de mindenhol utalok az ennek alapján készített, újabb eredményekkel is kiegészített, ZAICZ GÁBOR által szerkesztett *Etimológiai szótár*-ra is (ETSzt.). Mindezek mellett az eredeti alapelakot igyekszem összevetni a mai változattal. Az etimológiai szótárakon kívül VÉGH JÓZSEF *A békési nép-*

nyelv névszótövei című összeállítása nyújtott még számomra segítséget, mely rendszerezés alapján az ősmagyar kori tőhangzók megállapításával több típusba lehetséges az egyes elemeket rendezni. Az egyes csoportokba tartozó szavak hasonló fejlődések eredményeként jöttek létre. Nézzük meg tehát, milyen alakok előzték meg a ma létező *v*-s névszótöveket!

A *bő* melléknév valószínűleg török jövevényszó, a honfoglalás előtti időkből származik (ETSzt. 82). Az egész törökségben ismert méltóságnév. Ha pontosan be szeretnénk határozni, hogy a török nép mely nyelvtörténeti korszakában alakult ki, az a megállapítás tehető, hogy ótörök eredetű. Mint idegen szó, minden európai nyelvben megtalálható (TESz. 1.: 356–7). Ha összevetjük eredeti ótörök megfelelőjével, egy *bey* > *beü* ~ *böü* változást tapasztalhatunk (ETSzt. 82). A palatoveláris zöngés spiráns (γ) szó elején nem fordult elő, csak a szó belsejében vagy végén látható. A szó végén vokalizálódott, félhangzós *u*, *ü*-vé alakult. Mindezen folyamatok következtében diftongust alkotott az előtte álló magánhangzóval, majd végeredményként született meg a ma is használatos *bő* forma a köznyelvben. Ha eredeti jelentését a maival összehasonlítjuk, meglehetősen nagyfokú jelentésváltozást láthatunk. Kezdetben 'vezér, törzsfő'-ként volt használatos, majd 'hatalmas, előkelő, gazdag', később pedig a ma is alkalmazott 'tág, bő' jelentés alakult ki (ETSzt. 82).

A *bú* főnév a *bő* szóhoz hasonlóan valószínűleg török jövevényszó, szintén a honfoglalást megelőző időkből kerülhetett nyelvünkbe (ETSzt. 87). Egyezést mutat teljes mértékben eredete az ezt megelőzővel, ugyanis a *bú* szó is az ótörök időkből származik (TESz.1.: 373). A finnugor *-ŋ*- hangból a korai ősmagyar korban *-γ*- keletkezett. A török jövevényszavak változatlanul megőrizték ezt a hangot (*tengely*, *tenger*). Ez alól azonban kivétel a *bú* > *bun* szó, mely esetében az átvétel valószínűleg a kései ősmagyar korban történt (LIGETI 1986: 183). Ha összevetjük a török *bun* szóval – ami 'bánat, gond, baj' jelentésű – problémát jelenthet a török *ŋ* hang magyar megfelelője. A török *ŋ* ~ *γ* váltakozás alapján feltehető, hogy a magyar szó előzménye egy eddig még ki nem mutatott török **buy* volt. A török *buy* 'gőz, pára, füst' szóval való egybevetése jelentéstanilag azonban elfogadhatatlan (TESz. 1.: 373). Ha előzménynek a palatoveláris zöngés spiránst tekintjük, akkor látható, hogy a *γ* hang vokalizálódás következtében diftongussá alakulhatott, majd egyszerűsödött hosszú magánhangzóvá.

A *bű* főnév ugyancsak ótörök eredetű. Ahogyan azt már a szó toldalékolásánál is említettem, a mai nyelvhasználatban ebben a formában csekély az előfordulási esélye, képzett formái viszont gyakoriak (*bűvös*, *bűvész*). Összetételekben viszont fellelhető: *bűbáj*, *bűvkör*. Előzménye, az átvett török alak vagyis a *büyü* lehetett, amelyből a magyar *bű* jött létre (TESz. 1.: 405). A tövéghangzó lekopott a szó végéről és a fentiekhez hasonló folyamatok játszódhattak le a *büyü* szóban is (vokalizáció, monoftongizáció). LIGETI LAJOS monográfiájában utalást találhatunk arra, hogy ha a palatoveláris zöngés spiráns labiális magánhangzók közé kerül – akár szó belsejében, akár szó végén – hosszú magánhangzó keletkezik (LIGETI 1986: 68). Korábbi feljegyzések alapján – a mai nyelvhasználathoz hasonlóképpen – összetételekben (*bűbáj*) vagy képzett alakokban (*bűvös*) szerepel. A legrégebbi adatok a XIV., illetve a XV. századból származnak. Legfőképpen vallásos tárgyú iratok tartották fenn mint a népi babonáság megnyilvánulását (i. m. 271).

A *cső* főnév eredetét tekintve a déli szláv nyelvekből kerülhetett a magyarba. Etimológiailag a *cséve* és a *csörlő* szó szorosan összetartozik a *cső*-vel. A magyarba egy déli szláv *čev* 'cső, cséve' jelentéssel kerülhetett át egyrészt, és *csöü* > *cső* változáson keresztül alakult ki a ma is használatos forma. Másrészt egy *csěj* > *csé* alakulást is nyomon követhetünk, viszont ebben az esetben *csi* alakúvá fejlődhetett a szó, bár ez leginkább néhány nyelvjárás szókincsében található meg (TESz. 1.: 560). Szókezdő helyzetben egyébként ezt a *c* hangot hanghelyettesítéssel oldotta meg nyelvünk, pontosabban egy *cs* hang formájában került be.

A *fű* főnév ősi, ugor kori szavunk. Az ugor alapnyelvben feltehetőleg **pimz* 'fű' alakban élhetett. Az ugor szó belseji **m* hang az ősmagyar kori hangállományban megtalálható bilabiális zöngés spiráns (*β*) keresztül vokalizálódott (ETSzt. 236). A szó elején levő **p* hang többek közt a vogul, osztják és a cseremiszi nyelvben is *p*-ként jelentkezik. A finnugor alapnyelvben nagy valószínűséggel megtalálható volt a *p* hang. Az ősmagyar korban ez a hang *f*-fé alakult át. Ami a szó belsejében található **i* hangot illeti, az obi-ugor korban **u*-vá labializálódhatott – ajakkerekítésessé vált – az előtte álló *p* és az utána következő *m* hatására (TESz.1.: 997). A tövéghangzó (*β*) pedig lekopott a szó végéről.

A *hó* főnév két jelentésben érhető tetten az ősi, uráli korban. Egyrészt a ma is élő 'csapadék', másrészt pedig a szintén ma is létező 'hónap' jelentésben volt használatos. Az egyik fellelhető uráli alapalak: **kumz*, a másik alak a 'hold, hónap' jelentésű **kuŋe* lehetett (ETSzt. 307). Az utóbbinak eredeti jelentése a 'hold' lehetett. Erre utalhat a nyelvjárások-

ban felellhető *feljön a hava* 'rájön a bolondja' szólás (TESz. 2.: 125–6). A szó végén levő tövéghangzó eltűnésén túl az **m* hang β -on keresztüli vokalizációja egyaránt megfigyelhető. A szó belsejében megtalálható η a magyarban nem jelentkezik. Jelentős változást idézett még elő a szó eleji **k* hang spirantizációja *h*-vá. Ez a folyamat viszont csak azokat a szavakat érintette, melyekben a **k* után hátul képzett, mély, azaz veláris magánhangzó következett.

A *hő* főnév ismeretlen eredetű, esetleg iráni származású szó. *V* hanggal bővülő és *v* nélküli alakváltozatai egyaránt egy ősmagyar kori β -s forma két irányú fejlődésével magyarázhatók (TESz. 2.: 154). A bilabiális zöngés spiráns vokalizálódott, majd az így létrejött kettőshangzó monoftongussá alakult. A *hév* és *hő* szó között jelentésbeli különbséget tapasztalhatunk. A *hő* leginkább a fizikailag tapasztalható hőre vonatkozik, ezzel ellentétben a *hév* átvitt értelemben jött létre analógiásan a *heve*, *heves* stb. formákból (u. o.).

A *hű* melléknév származékszó, a *hisz* ige folyamatos melléknévi alakja. Az eredeti alak, a *hiü* két irányban fejlődött. Az egyik esetben az *i* labilazálódott *ü* hanggá és a kettőshangzó egyszerűsödött (monoftongizálódott) egy hosszú *ü*-vé, elnyerve ezzel ma is fennálló alakját (*hű*). Másrészt intervokalikus helyzetben bekerült az *i* hang után egy hiátustöltő *v*, ezzel megalkotva a *hiv*-, *hiven* stb. formákat. A két változat a nyelvtörténet folyamán párhuzamosan élt egymás mellett, illetve megfigyelhető a *hisz* ige családjától való alaki elkülönülése is. Eredeti jelentése a 'hivő', 'hitéhez ragaszkodó' volt, majd kialakulhattak olyan jelentések is, mint 'a valósághoz ragaszkodó, a valóságnak megfelelő' (TESz. 2.: 177–8).

A *jó* melléknév az ősi, ugor korra megy vissza eredetét tekintve. Az eredeti ugor kori alapalak **jom₃* vagy **jam₃* lehetett (TESz. 2.: 275). A magyar szó *v*-s és *v* nélküli tövváltozatai az ősmagyar kori **jaβ₃* (~**joβ₃*) > ómagyar kori *jau* (~ *jou*) alak különböző tőtani helyzetben való fejlődésével jöttek létre (TESz. 2.: 275). A mai alakban természetesen a tövéghangzóval, illetőleg a szóközi *m* hanggal már nem találkozhatunk. Az ősmagyar kori alak a **joβ₃* vagy a **jaβ₃* lehetett (ETSzt. 356). Az *m* > β spirantizációt követően a β kiesése következtében ott maradó hiátust a *v* hang töltötte ki. A jelenlegi nyelvhasználatban a *v*-vel bővülő és a *v* nélküli változattal alakult formákhoz jelentésbeli különbség is járult. Míg a *v* nélküli változathoz elvont jelentések fűződnek, addig a *java* legfőképpen a konkrét, anyagi javakra vonatkozik (u. o.).

A *kő* főnév az ősi, finnugor korból meghonosodott névszók közé tartozik. Finnugor alapalakja a **kiβe* 'kő' szó lehetett (TESz. 2.: 601). A β és a tövéghangzó eltűnésén kívül

láthatjuk még, hogy az eredeti *i* szóközi hang nem maradt meg a mai köznyelvben, mivel egy *i* > *ü* labializációs folyamat zajlott le benne. Származékai a fentiekben már látott *kövi*, *köves* alakon kívül a *kövület* is előfordulhat (ETSzt. 441).

A *lé* főnév szintén ősi, finnugor kori szó. Valószínűsíthető, hogy eredeti alakja a **leme* vagy **lēme* lehetett. Az előző névszókhöz hasonló folyamatok játszódtak le ebben a szóban is: a tövéghangzó eltűnése a szó végéről. A finnugor **m* az ősmagyar korban *β*-vé, később pedig hátrább képzett *v* hanggá alakult (ETSzt. 478). A vogul nyelvben megjelenő *lām* 'leves, kása' jelentésű szóban az *ä* hang ugor kori fejlemény (TESz. 2.: 773).

A *ló* főnév ősi, ugor kori névszó. Az ugor alapalak a **luβ3* vagy **luγ3* lehetett. Feltehető, hogy az ugor korban jövevényszóként szerepelt, esetleg egy kaukázusi, indoeurópai vagy török nyelvből származik (TESz. 2.: 777). A *β*-t és a tövéghangzót érintő hatások e szó esetében is a fentiekhez hasonlóan zajlottak le. Az *u* hang nyíltabbá vált, melynek következtében *o* jött létre.

A *mag* szó valószínűleg a finnugor korból származik. A finnugor alapalakja a **mun̄k3* formában jelent meg. Eredeti jelentése a 'test' lehetett (ETSzt. 503). A magyarban azonban ez a jelentés nem mutatható ki, de a 'termékenyítő szerv, mag' jelentésfejlődés feltehető. *V*-s tőalakjának (*magv-*) keletkezése tisztázatlan (TESz. 2.: 811). Az eredeti szóban megjelenő *-ŋk-* – egy nazális és egy zárhangból álló – hangkapcsolatot jelentős változások érték. Első lépésként a *k* hang zöngésül és helyette zöngés párja, a *g* hang lép be a szóba. A következő, denazalizációs folyamat azt a következményt hordozza magával, hogy a nazális hang (*ŋ*) eltűnik a szó belsejéből. A tövéghangzó itt is eltűnik.

A *mű* főnév bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó. Jelentésbeli előzményre a 'dolog, tett, cselekvés, munka' formában tekinthetünk. Az ősmagyar kori hangalak a *miy* lehetett. Régi, nyelvújítás kori származékai a következők: *műves*, *művelés*, *műveltség*, *művelődés*, *művelet*, illetve a *művi* (ETSzt. 556). A teljes tő magánhangzójának hosszúságát a toldalék nélküli forma és a *v* hatása okozta (TESz. 2.: 987). Az eredeti szó egy *i* > *ü* labializáción, illetve a palatoveláris zöngés spiráns (*γ*) eltűnésén mehetett keresztül, míg eljutott jelenlegi alakjáig.

A *nyű* főnév ősi, finnugor, esetleg az uráli korból származó névszó. Feltehető előzményként a magyar **ŋ* és az obi-ugor nyelvek **ŋk*-ja vehető figyelembe. Az ezek közti megfelelés ugor kori nyelvjárási különbséggel magyarázható. A finnugor, illetve uráli kori

alapalak a **niη3* vagy **niβηe* lehetett (TESz. 2.: 1061). A palatális *n* hangból indult el a változás. A szó eleji *ny* hang egy *n+j* kapcsolódással jöhetett létre, az *i* hang szempontjából pedig labializáció figyelhető meg.

Az *ó* melléknév eredete vitatott, annak az esélye viszont fennállhat, hogy finnugor vagy uráli kori a szó. Eredeti jelentése az 'ódon, ősi' lehetett, eredeti formájának a **soη3* vagy esetleg **soηk3* igenévszó tekinthető (ETSzt. 582). A tövéghangzó eltűnése mellett a szó belsejében található *η* egy spirantizációs folyamat kapcsán *γ*-vé vált, majd vokalizáción keresztül az itt létrejött kettőshangzóból hosszú monoftongus lett. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* feltüntet két eredetet is. Egyrészt az *agg* 'öreg' melléknévnek ősmagyar kori nyelvjárási különfejlődéssel létrejött változata látható (TESz. 2.: 1063). Másrészt ősi örökség az uráli korból, alapalakja az **oma* lehetett. Az *agg* esetében az életkorral kapcsolatos jelentésváltozat, itt viszont a '(nagyon) régi' került előtérbe. A fent említett első magyarázat valószínűbb. A magyarban az *ó* mint önálló melléknév ma már leginkább régies, választékos nyelvhasználatban él, összetételei azonban köznyelvek (*ódivatú*) (u. o.).

Az *ő* személyes névmás ősi, finnugor kori szó. A kikövetkeztetett finnugor kori alak a **søη3* lehetett. A magyar *ő* névmás eredetibb formáját a Halotti Beszéd *ív, uvt* adatai mutatják. Ezeknek a szavaknak *v*-vel jelölt eleme az ugor **η* névmásképző fejleménye, amely **γ* fokon keresztül vokalizálódott, intervokális helyzetben pedig a *β* *v*-vé vált (*övé*) (TESz. 3.: 19). Az *s* hang a szó elején elnémult (ETSzt. 597).

A *ré* főnév egy ismeretlen eredetű szócsalád tagja. A származás bizonytalansága miatt nem dönthető el, hogy a főnév elvonás eredménye-e, vagy alapszava a jóval gazdagabban adatolt, gyakrabban használt *reves* szónak. Jelentései a következők lehetnek: 'korhadt, pudvás'; 'ócska, tönkrement'; 'nem kívánatos, visszatetsző, visszataszító'; illetve 'piszkos' (TESz. 3.: 402). A *ré* szó 'ócska, tönkrement' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre (u. o.).

A *só* főnév ősi ugor, esetleg finnugor kori szó. A *savanyú* szó családjának tövét is képező, ősi igenévszó névszói tagja lehet (ETSzt. 741). Valószínűleg magyar fejlemény a *sav-* tövének elkülönült és tovább nem képzett változata. Az alapnyelvre feltehető **čaβ3* 'savanyú, savanyodik' nomenverbum talán az ősmagyar korban válhatott a 'só' terminus jelölőjévé, amikor a magyarság megismerkedhetett a só használatával (a sós és a savanyú

ízérzet közti különbségtevés többek közt a magyar nyelvnek sem volt sajátja). Alaki szempontból a *só* régi *v*-s alakjai (*sava*, *savi*, *savú* stb.) a rokon nyelvi megfelelőikkel egyező eredetibb *v*-s tövűséget szintén jól igazolják (TESz. 3.: 564). A szókezdő *č* elsőként *cs* hanggá alakult egy depalatalizációs folyamat során, majd ezután megindult a dezaffrikálódás *s* hanggá, tehát a korábbi zár-réshangból (affrikáta) réshang vált. A tövéghangzó és a *β* hang történetét már a fentiekben tárgyaltam.

A *szó* főnév ősi, ugor kori. Az ugor alapalak a **saβɜ* 'szó, beszéd, üzenet' jelentéssel bíró szó lehetett. Eredetét tekintve török (vö. türk. *sab* 'szó, beszéd') (ETSzt. 801). A török szó az ugor szó elején lévő **s' > *s* (*sz*) változás megindulása után került az ugor alapnyelvbe (TESz. 3.: 773). Az eredeti *a* hang zártabbá válhatott *o* hanggá.

A *szú* főnév az ősi, finnugor eredetű szavak csoportjába tartozik. A finnugor alapalak a **čuyɜ*, **čukɜ* vagy *šukɜ*, *šuyɜ* lehetett (ETSzt. 810). A szókezdő mássalhangzó az ugor nyelvekben **s'*, a permi nyelvekben pedig **č* hangként fordulhatott elő. A permi megfelelők palatális mássalhangzói feltehetően a környező palatális mássalhangzók hatásával magyarázhatók (TESz. 3.: 800–1). Ha a szó elején lévő *s'* hangot vesszük előzménynek, látható, hogy egy **s' > *s* (*sz*) változás léphetett fel. A tövéghangzó lekopásán kívül vokalizáció is befolyásolta a mai változat létrejöttét.

A *szű* (*szív*) főnév az ősi, uráli kori szavaink közé tartozik. Az uráli alapalak a **šidä-(mɜ)* vagy *šüdə-(mɜ)* lehetett. A rokon nyelvek többsége finnugor kori szóképzéssel jött létre, az **-m* denominalis nomenképzős formát őriz. A magyarban az *m*-nek megfelelő *β* szóvégi helyzetben szabályszerű fejlődés során vokalizálódva egy diftongus második elemét alkotta, majd a későbbiekben eltűnt. A mai *szív* szó elvonás a ragos alakokból (TESz. 3.: 769). Ha a **šidä-(mɜ)* alakot vesszük, az *s'* hang után következő *i > ü* labializáció követhető nyomon.

A *tó* főnév szintén ősi, uráli kori szó. Az uráli alapalak a **toβɜ* formában rekonstruálható (ETSzt. 849). A régiségben gyakori az *l*-es változat, melyet a *Told* helynevek is fenntartottak. Ennek az alaknak a diftongikus *tou* volt a közvetlen előzménye (TESz. 3.: 928). A monoftongizáció fentebb bemutatott folyamata érhető tetten.

A *tő* főnév ősi, finnugor eredetű szavunk. Feltételezhető, hogy a finnugor alapalak a **tiŋe* vagy a **tüŋe* 'fatörzs, vastag növényi szár' jelentésű szó lehetett (ETSzt. 875). A

magyar szó v nélküli, illetőleg v -s töváltozata egyaránt a finnugor $*\eta > \text{ősmagyar } \gamma$ különböző hangtani helyzetekben való fejlődésének következményeként jött létre (TESz. 3.: 954.). A különféle jelentések közül a 'folyó, árok stb. torkolata, vége', illetve a 'növénynek a földben levő gyökeres része' ősi örökség. A további jelentések, azaz a 'szőlőtőke'; 'testrésznek, végtagnak a törzzsel érintkező része'; 'hajszál, szőr gyökere'; 'alkotóelem'; 'szótő' az első két jelentésből hasonlóság alapján fejlődött (u. o.). Ha a *tünye* szót vesszük, a t után egy $\ddot{u} > \ddot{o}$ nyíltabbá válást tapasztalhatunk. Egy másik előzmény az imént látható i lehetett, mely valószínűleg egy $i > \ddot{u}$ labializáción mehetett keresztül. Mindezek után az $\ddot{u}$ hang nyíltabbá válhatott.

A *daru* főnév valószínűleg ősi finnugor kori hangutánzó szó. A finnugor alapnyelvben $*tar3-k3$ vagy $*tark3$ formában találhatjuk meg. A madár megnevezésére számos más nyelvben is olyan szavak szolgálnak, amelyek a zárhang (réshang) + r szókezdetet tartalmazzák. Mindezek a madár hangját utánozzák, tehát: 'daru hangot ad' jelentéssel élt. A szókezdő magyar d -t esetleg a szó belsejében található r zöngésítő hatása magyarázhatja (TESz. 1.: 596–7). Ennek következtében tehát a t hang zöngés párja került a szó elejére (d).

Az *enyű* főnév lehetséges, hogy ősi, finnugor kori szó. Az ugor alapalak az $*\ddot{a}\ddot{d}\ddot{s}m\ddot{s}$ vagy $*\ddot{a}\ddot{d}m\ddot{s}$ volt. A két szóban levő $\ddot{d}$ hang a magyarban j -ként valósult meg, melynek az affrikációs folyamat következményeként a gy hang a szabályos folytatója. Az *enyű* szó esetében $*j > ny$ vagy $*gy > ny$ hangváltozás történhetett. Korábbi magyar tőalakja: *enyű* ~ *enyő* lehetett, a végső magánhangzója az $*-m$ denominalis nomenképzőből fejlődött. Az *enyv* alak elvonással jött létre a toldalékos alakokból (*enyves* stb.) (TESz. 1.: 772).

A *falu* főnév ősi ugor vagy finnugor kori szó. Az ugor vagy finnugor alapnyelvi alakja a $*pal3-\gamma3$ vagy $*pal\gamma3$ lehetett. A szó eredetileg települést jelölt. A 'vár'; 'erődítmény' jelentések kialakulására az adott lehetőséget, hogy a csoportos emberi települések várak, erődítmények környékén létesültek. E két jelentés mellett létezik azonban egy harmadik is: 'földbirtok', mely a hűbéri birtokviszonyokból érthető. A viszonylag korán jelentkező *falusi* származék képzésmódja a *városi* hatását, a $-si$ képző első előfordulását mutatja (TESz. 1.: 836–7).³ A szó elején álló $p > f$ spirantizáció is jelentkezik.

A *fenyő* főnév származékszó, $-feny$ alapszava valószínűleg az ősi, finnugor korból származik. A finnugor alapalak a $*p\ddot{s}n3$ lehetett. A szóvégi $-ő$ (~ $-ű$, $-é$) feltehetőleg képző-

³ Bár a *városi* szó esetében mindössze egy $-i$ képző jelentkezik, a *falusi* szó helyett megoldás lehet a *falui* használata is, hiszen ebben az esetben is csak egy $-i$ képző kapcsolódna a szótőhöz.

elem, talán kicsinyítő funkciójú (TESz. 1.: 889–90) A szó elején lévő $p > f$ spirantizáció jelentkezett a szóban. Eredeti jelentése 'fiatal fenyőfa' lehetett.

A *hamu* főnév ősi ugor, esetleg finnugor eredetű szó. Az ugor alapalak a **kuđm₃*, az esetleges finnugor **kul'm₃* lehetett (TESz. 2.: 41–2). A szó eleji *k* hang palatoveláris zöngétlen spiráns (χ) keresztül *h* hanggá spirantizálódott. Ebben az esetben azért történet meg a spirantizáció, mert a χ hang után veláris magánhangzó áll. A magyar szó végződésében valószínűleg az ősmagyar β -re visszavezethető képző lappang, a v nélküli és a v -s tőváltozat a β különféle helyzetben való továbbfejlődésének eredménye (u. o.).

A *keserű* melléknév szócsaládjának tagjai származékszók, a *keser-* alapszavuk ősi, ugor kori. Az ugor kori alapalak a **kšč₃-r₃-* lehetett. A *keserű* szó *ű*-je, valamint a *keserv*, *keserves* v -je igenévképző. Az *-ú*, *-ű* képzőváltozatok a képző ősmagyar kori ** γ ~ β* előzményének különböző hangtani helyzetben való fejlődésével jöhettek létre. A *keserv* elvonással jött létre a *keserves*-ből, tulajdonképpen ez a szó a *keserű* elkülönült változata. Az alak- és jelentésbeli különbséghez azonban szófaji különbség is járult, hiszen az eredeti melléknévből főnév alakult. A szócsalád tagjainak eredeti jelentése általában a konkrét, ízérzettel kapcsolatos jelentés volt (TESz. 2.: 468).

A *könnyű* melléknév az ősi, ugor korból ered. Az ugor alapalak a **kšn₃* vagy *kšnə- γ ₃* lehetett. Felvetődhet természetesen az a kérdés, miért szükséges ezt a névszót a v elemmel bővülő névszók között tárgyalni, hiszen a mai nyelvhasználók körében ebben a formában nem igazán elterjedt. A régi nyelvben azonban volt a magyar szónak egy v -s tőváltozata is. Egyes adatokról nem dönthető el, hogy a szóvégi v , w *ű*-nek vagy v -nek olvasandó-e. Miért szorulhatott háttérbe a v -s tő, ha korábban nyelvünk nem nélkülözte a toldalékolás során? Feltételezések szerint elavultságát a többszörösen fennálló homonímia (vö. *könny*, *könyv*) megszüntetésére irányuló törekvés is okozhatta. A *könnyű* hosszú *ny*-je magánhangzóközi geminációval, esetleg az *nyv > nny* hasonulással létrejött *könnyen* alak hatásával magyarázható (TESz. 2.: 612).

A *nedű* főnév ismeretlen eredetű. A *nedv* és a *nedű* változat ma már szóhasadásos jelleggel elkülönült egymástól (TESz. 2.: 1005). Ha a *nedű* formát vesszük, indokoltnak tekinthető a v -vel bővülés magyarázata (*nedű*: *nedves*). Meglátásom szerint a *nedv* alak gyakoribb előfordulása a köznyelvi használatban, ebben az esetben azonban a v eleve adott a szótőben.

Az *odú* főnév ősi, finnugor kori szavaink csoportjához tartozik. Eredeti szóalakját tekintve azonban eltérő nézetek alakultak ki (ETSzt. 584). Egyes vélemények szerint a finnugor alapalak az **oŋte* lehetett (TESz. 2.: 1068). A hangzóközi *-ŋt-* a korábban már kiemelt *-ŋg-* hangkapcsolathoz hasonló változásokon ment keresztül. A zöngésülés folyamatát követően (*-ŋd-*) megtörtént a denazalizáció vagyis a nazális hang végleges eltűnése. Egy másik felvetés szerint finnugor alapalként az **omte* tüntethető fel. Az eredeti jelentés feltehetően az 'odú, üreg' volt, amelyből az obi-ugor nyelvekben és a lappban 'mell-üreg, hasüreg, has, anyaméh' jelentés fejlődött. A magyar szó *-ú ~ -ó*, illetőleg *-v* eleme valószínűleg kicsinyítő képző (u. o.).

A *sanyarú* melléknév ismeretlen eredetű szócsalád tagja. Az idetartozó elemek a *senyved*, *szenved* és a *sínylik* szavakkal kerültek rokonságba. A *sanyarú* a **sanyar* ige elhomályosult melléknévi igeneve. A szóban fellelhető *-r* gyakorító igeképzőnek tekinthető (TESz. 3.: 485). A jelenlegi állapotokat tekintve szófaj szempontjából a melléknevek közé tartozik, a nyelvújítás korából azonban főnévként adathozható (ETSzt. 719).

A *szaru* főnév ősmagyar kori szavunk. Előzményének az ebben a korban használatos *szarβ* tekinthető. A *szaru* névszó szóhasadással keletkezett (ETSzt. 774). A *szarv* elkülönült változata. A *szarú* > *szaru* nominatívusz a főnévnek régebbi, szabályos hangtörténeti fejlődéssel létrejött formája. A toldalék nélküli *szarv* szóalak, a *szarut*, *szaruból* típusú toldalékos formák analogikus úton, kétirányú paradigmatisztikus kiegyenlítődéssel jöttek létre. A *szaru* és a *szarv* alakok közötti jelentésmegoszlás viszonylag kései fejlemény, a *szaru* alaknak 'szarv' jelentésben való használatát csak a XIX. századi szótárak jelzik régiesnek (TESz. 3.: 684).

A *tetű* főnév az ősi, finnugor kori szavaink közé sorolható. A feltehető finnugor alapalak a **täje* lehetett. Az ugor nyelvekben (valószínűsíthető, hogy már részben az ugor korban) a tőhöz különféle képzők járultak. A szó belsejében található *j* hang eltűnt (TESz. 3.: 913).

A továbbiakban a VÉGH JÓZSEF által rendszerezett csoportosítás bemutatását igyekszem röviden bemutatni. A *békési népnyelv névszótövei* című munkában VÉGH JÓZSEF négy nagyobb csoportot különít el egymástól arra vonatkozólag, hogy az ősmagyar kori adatok alapján milyen diftongusos formában láthatók az egyes *v*-tövű névszók. Az egyes csoportok felvázolása GOMBOCZ ZOLTÁN magyarázatai alapján történt.

Az első csoportban láthatók azon névszók, melyeknek tövéghangzója az ősmagyar korban **-u $\ddot{u}$* , *-i $\ddot{u}$* vagy *-i $\ddot{u}$* diftongus volt (VÉGH 1943: 133). E szemlélet alapján az idetartozó szavak a következők lehetnek: *b $\ddot{o}$* , *cs $\ddot{o}$* , *k $\ddot{o}$* , *l $\ddot{o}$* , *ő*, *t $\ddot{o}$* (i. m. 128–132). Két irányú fejlődésnek lehetünk szemtanúi a különböző nyelvterületeken. Az első esetben az **-u $\ddot{u}$* -ból monoftongizációval *ú*, rövidüléssel *u* lett, vagy ugyanebből a diftongusból *óu* alakult, majd *ó* hang vált belőle. Amikor a névszó **-i $\ddot{u}$* kettőshangzóra végződött, az *i* hang nyíltabbá válhatott. Így *e $\ddot{u}$* hangkapcsolat jött létre, majd ebből *ő* hang. Egy másik irányú fejlődés során ajakkerekítésessé vált a korábbi ajakréses, vagyis illabiális magánhangzó, mely folyamat végeredménye az *ü $\ddot{u}$* kettőshangzó, a későbbi *ű* (*i $\ddot{u}$*) hang alakult ki (i. m. 133).

Az előzőektől elkülöníthetők eredeti diftongusos alakjukat tekintve a következő névszók: *h $\ddot{o}$* , *h $\ddot{o}$* , *j $\ddot{o}$* , *l $\ddot{e}$* , *r $\ddot{e}$* , *ó*, *s $\ddot{o}$* , *sz $\ddot{o}$* , *t $\ddot{o}$* (i. m. 134–137). Ezeket a névszókat az a tényező köti össze egymással, hogy az ősmagyar tövéghangzó egyrészt *au* lehetett, melyből zártabbá válással *ou*, később pedig *ó* hang vált. A másik esetben *e $\ddot{u}$* hangkapcsolattal állunk szemben, melyből *ő* hang lett (i. m. 137).

A harmadik típust a *b $\ddot{u}$* , *b $\ddot{u}$* , *f $\ddot{u}$* , *h $\ddot{u}$* , *m $\ddot{u}$* , *ny $\ddot{u}$* , *sz $\ddot{u}$* , *sz $\ddot{u}$* névszók hozzák létre (i. m. 138–140). GOMBOCZ ZOLTÁN véleménye szerint a diftongus első eleme az ősmagyar korban hosszú volt. Eszerint eredetileg egy **i $\ddot{u}$* kettőshangzó szerepelt, mely labializációval *ü $\ddot{u}$* hangon keresztül hosszú *ű*-vé vált. Egy másik irányú fejlődés útján azonban egy hosszú *i* hang is keletkezhetett. Az eredeti **ú $\ddot{u}$* kettőshangzóból pedig *ú* hang jött létre (i. m. 140).

A több szótagú névszótövek külön csoportot képeznek. Csonka tövük eredetileg *-i $\ddot{u}$* , *-u $\ddot{u}$* , illetve *-ü $\ddot{u}$* -re végződött (i. m. 149). A fentiekkel egyezően a monoftongizáció ezekre a névszókra is hatással volt.

Mindezeket összegezve megfigyelhető, hogy a legtöbb itt megemlített szavunk az ősi, finnugor, illetve az ugor korból származik. Összegyűjtve tehát a *f $\ddot{u}$* , *j $\ddot{o}$* , *keser $\ddot{u}$* , *könny $\ddot{u}$* , *l $\ddot{o}$* , *sz $\ddot{o}$* az ugor kori; a *k $\ddot{o}$* , *l $\ddot{e}$* , *od $\ddot{u}$* , *ő*, *sz $\ddot{u}$* , *tet $\ddot{u}$* , *t $\ddot{o}$* szó finnugor kori előzményekre megy vissza. A *h $\ddot{o}$* , *sz $\ddot{u}$* , *t $\ddot{o}$* névszók az ősi, uráli korból származtathatók. Vannak olyan *v* elemmel bővülő szavaink, melyek kétes eredetűek. Nem lehetséges teljes mértékben eldönteni például, hogy a *s $\ddot{o}$* , illetve a *falu* szavunk az ősi ugor vagy a finnugor korból eredeztethetők. Előfordul a *v* hanggal bővülő névszótövek között szláv eredetű névszó is (*cs $\ddot{o}$*), de a török eredetű szavaink (*b $\ddot{o}$* , *b $\ddot{u}$* , *b $\ddot{u}$*) sem nélkülözhetők az összegzésből. Mindezek mellett elő-

fordulnak az uráli korból is névszóink (*tó*), illetve teljesen ismeretlen eredetűek is meghonosodtak nyelvünkben (*hő*).

A leggyakoribb jelenségnek a tővéghangzó leválása mutatkozott a szó végéről, mely meghatározta a *v*-s tövek kialakulását. Fontos kiemelni a különböző spiráns hangok – bilabiális, illetőleg a palatoveláris zöngés spiráns – vokalizációját, majd az így létrejött diftongusok egyszerűbbé válását, hosszú hanggá történő monoftongizációját. Többek közt a *buγ*, *büyü*, illetve a *toβ3* szóban is ezek a jelenségek játszódtak le. Emellett azonban más hangváltozások is befolyásolták a *v*-s tő létrejöttét. A továbbiakban ezeket a hangváltozásokat igyekszem rendszerezve áttekinteni. A *hamu*, *hő*, *kő*, *ló*, *nyű*, *só*, *szaru*, *szó*, *tó* szavainkat a közös előzményekre való visszavezetés kötheti össze, azaz a bilabiális zöngés spiráns (*β*). A *bő*, *bű*, *falu*, *keserű*, *könnyű*, *mű*, *szú* a palatoveláris zöngés spiránsra (*γ*) megy vissza. Vannak olyan szavaink, melyek esetében eredeti hangként az *m* hang szerepel és egy *m* > *β* > *v* változásra lehetünk figyelmesek: *fű*, *hó*, *lé*, *szű*. Mindezekon kívül látható még egy *η* > *γ* > *ú* változás a *bú*, *ő* és a *tő* szó esetében.

Érdekes lehet egy-két szó esetében a korábbi jelentések vizsgálata a *v*-s tő kialakulásának szempontjából. Jelentésbeli változást is okozhatott ugyanis a *v*-s tő kialakulása. Egyes névszók esetében ugyanis a szóhasadás következtében a *v*-vel bővülő és a *v*-t nélkülöző alak között jelentésbeli különbség jelentkezik. Például a *szaru* : *szarv*, *só* : *sav*, illetve a *nedű* : *nedv* változatok esetében tapasztalhatunk szóhasadást. A *hű* : *hív* változat esetében szintén történetett szóhasadás, bár e tekintetben nem jelentkezik lényeges jelentésbeli különbség. Ahogyan az már a fentiekben is kiderült, némely korábban *v*-vel bővülő névszó a mai nyelvhasználatban már nem jelentkezik. Ide tartozik a *nyű*, *ré*, *szű*, *enyű* névszó. A *könnyű* melléknév ma már nem lelhető fel mint *v*-vel bővülő névszó.

5. A *v* elemmel bővülő tövek a mai nyelvhasználatban

A fentebb már felsorolt *v* elemet tartalmazó névszótövek csonka töve a mai nyelvhasználatban szinte mind magánhangzóra végződik, egy kivétellel: a *mag* főnév, melyben a *tő* utolsó hangja mássalhangzó. Fontos hangsúlyozni, hogy a jelenleg fennálló helyzetek alapján lehetséges csak ilyen kijelentést tenni, ugyanis – ahogyan fentebb azt láttuk – egyes névszók korábbi tövének végén mássalhangzó található. Például a *ló* szó ősmagyar kori alakja *loβ* volt. Az ezen a fejezeten belül érvényesülő állításokat is a mai magyar sztenderd nyelvre jellemző sajátosságok szempontjából kívánom elemezni. Fontosnak tartom kiemelni azt is, hogy az itt megjelenő csoportosítási szándék a nyelvjárásokkal foglalkozó tudományág – a dialektológia – által vizsgált különböző nyelvjárási alakokra nem támaszkodik, hiszen az egyes dialektológiai területek adatai sokkalta változatosabb formákban mutathatók ki. Szófaj alapján a legtöbb ide tartozó elem a főnevek csoportjába tartozik: *bú, bú, cső, daru, enyű, falu, fenyő, fű, hamu, hó, hő, kő, lé, ló, mag, mű, nedű, nyű, odú, ré, só, szaru, szó, szú, szű, tetű, tó, tő*. A *bő, hű, jó, keserű, könnyű, ó, sanyarú* szavaink viszont a melléknevek között foglalnak helyet. E két szófajon kívül találunk még személyes névmást is (*ő*). A számnevek csak egyalakúak (*öt: ötöt*), hangzóhiányosak (*ezer: ezret*), többeseji időtartamot váltakoztatók (*hét: hetet*), illetve hangszint és időtartamot váltakoztatók (*kettő: ketten*), a névmások csak egyalakúak (*ez: ezt*), többeseji időtartamot váltakoztatók (*egyéb: egyebet*) és tövégi időtartamot váltakoztatók (*maga: magát*) lehetnek (KESZLER 2000: 181). Abban minden megállapítás egyetért, hogy a *v* elemmel bővülő névszótöveken belül egy, illetve több szótagú alakokat tudunk elhatárolni egymástól. Az egy szótagú tövek (1) és a több szótagúak (2) az alábbiakban láthatók: (1) *mű, bő, kő, ló, tó, tő, szú, nyű, szó, hő, hó, lé, fű, hű, jó, ó, só, ő, cső, szű, bú, bú, ré, mag*; (2) *tetű, hamu, szaru, keserű, daru, falu, enyű, fenyő, könnyű, nedű, odú, sanyarú*.

Az alábbiakban – a XX. század második felében tett megállapításokat vizsgálva – arra próbálok összpontosítani, hogy az utóbbi évtizedek egymástól elkülönülő, helyenként hasonló elképzeléseket megfogalmazó álláspontokat a *v*-s töveket illetően bemutassam. A *Magyar grammatika* szerzőinek álláspontja alapján a töveket típusokba való rendezéskor leginkább az írott kép alapján szokás osztályozni. Azért lényeges kiemelni ezt a tényezőt, mert a három rendszer (az írott, a fonetikus és a fonematikus) nem esik egybe mindig (i. m. 2000: 52). Véleményük szerint kizárólag a ragok és jelek előtti töváltakozást szükséges figyelembe venni ezen esetben (i. m. 54).

A fentiekben már láthatóvá vált, hogy a névszótöveket két nagy csoportra oszthatjuk: az egyalakú és a többalakú tövekre. Dolgozatom szempontjából meghatározó szerepet a többalakú, magánhangzóra végződő⁴ – ezen belül leginkább a *v*-s – névszótövek töltenek be. *A mai magyar nyelv*, a *Magyar grammatika*, illetve *A mai magyar nyelv rendszere* szerzői egyetértenek abban, hogy a mássalhangzóra végződő többalakú névszótövek hangzóhiányos változatúak (*bokor* : *bokrot*) és többeseji időtartamot váltakoztatók (*kéz* : *kezet*, *sár* : *sarat*) lehetnek (VELCSOV 1991: 104–5; KÁROLY 1961: 325–6; KESZLER 2000: 176–7). A magánhangzóra végződő névszótövek az imént említett szerzők nyomán tövégi időtartamot váltakoztatók, véghangzóhiányosak, az *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztatók, illetve *v*-s változatúak csoportjába sorolhatók be (VELCSOV 1991: 106; KÁROLY 1961: 326–8; KESZLER 2000: 178).⁵

Szintén egyező az itt említett szerzők álláspontja abból a szempontból, hogy a *v* elemet tartalmazó névszótövek négy nagy csoportra oszthatók. Ezek az alábbiak: a változatlan tőhangzós, az időtartam váltakoztató, a hangszínt és időtartamot egyaránt váltakoztató és a véghangzóhiányos változatú névszótövek (VELCSOV 1991: 108; KÁROLY 1961: 326–8; KESZLER 2000: 179).

Nézzük meg milyen közös tulajdonságokkal számolhatunk az egyes csoportokban levő elemeket illetően! A *v á l t o z a t l a n t ő h a n g z ó s* névszótövek közös jellemzője *A mai magyar nyelv* szerzőinek álláspontja szerint az, hogy hosszú magánhangzós szótári alakjuk ugyancsak ezt a hosszú magánhangzót mutatja, de még egy *v* hanggal bővülő melléktő is létrejön (VELCSOV 1991: 108). Az ide tartozó *mű* és *bő* tőváltozataik egyrészt a *mű* és *bő*, másrészt a *műv*- és *bőv*-. Főtővük⁶ az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt (*műből*, *bőre [szab]*), melléktővük a többi toldalék előtt mutatkozik (*művem*, *műves*, *bőven* stb.). Ebbe a csoportba sorolható ezen nézőpont alapján ezeken az elemeken kívül még a *mag* szó is, mely mássalhangzóra végződik, a melléktő viszont csak elvétele jelentkezik (*magvas*) (u. o.). Az előzővel hasonló képet kapunk KÁROLY SÁNDOR megfogalmazásában is, azonban véleménye szerint korábban ide tartozhatott a *bű* ~ *bűv* alakváltozat is, de ennek a szónak *v* nélküli alakja manapság már csak olyan összetételekben fordul elő,

---

⁴ Kivétel e kritérium alól a *mag* főnév, mely mai alakja szerint mássalhangzóra végződik.

⁵ A *Magyar grammatika* az *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató típus megnevezésében különbözik annyiban, hogy a hangszínt és időtartamot váltakoztató terminust részesítik előnyben. Az oda tartozó elemek egyébként ugyanazok, mint a másik két említett könyvben.

⁶ A főtő a szótári tővel (azaz a csonka tővel) egyezik meg. Ezzel ellentétben a melléktő nem a szótári tövet, hanem a teljes tövet jelenti. A szótári tő terminussal KÁROLY SÁNDOR megfogalmazásában találkozhatunk.

mint például a *bűbáj*. *V*-s alakja pedig már csak néhány származékban jelentkezik (*bűvös*) (KÁROLY 1961: 329). A *mag* szónak viszont korábban *magu* változata is fennállt, így a *falu* : *falvak*-féle névszók közé lehetett besorolni (i. m. 329). A *Magyar grammatika* kizárólag a *mű* és a *bő* névszót veszi ebbe a csoportba (KESZLER 2000: 179). Ami az *időtartam* váltakoztató névszótöveket illeti (*fű* : *füvet* típus), *A mai magyar nyelv* alapján csak néhány egytagú, *ó, ő, ú, ű* és egyetlen *é* végű főnév tartozhat e típusba: *cső, fű, kő, lé, ló, nyű* 'féreg', *ő, szű, tő* (VELCSOV 1991: 108). Eszerint a *főtő* végső magánhangzója helyén a *v*-s melléktőben a megfelelő rövid magánhangzó áll. Az előző csoporthoz hasonlóan a csonka *tő* az egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt mutatkozik (*lóra, kővel*), a többi toldalék a rövid magánhangzójú *v*-s melléktőhöz járul (*tövet, leves*) (u. o.). KÁROLY SÁNDOR a *Magyar grammatika* szerzőihez hasonlóan jár el az ide tartozó elemeket illetően, azonban szófaj szempontjából csak a főnevek körében vizsgálódik, az *ő* személyes névmást nem említi (KÁROLY 1961: 328; KESZLER 2000: 179). *A mai magyar nyelv* szerzőinek álláspontja alapján az előző típustól eltér az a csoport, amelyben hangszínbeli különbséget is észlelhetünk: a középső nyelvállású hosszú *ó* alsó nyelvállású rövid *a*-val váltakozik a legtöbb esetben. Tőváltozataik: a *hó*- és a *hav*-. Az előző csoporttal azonban nemcsak eltérést, hanem hasonlóságot is megállapíthatunk. A szótári *tő* ugyanis egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt fordul elő (*hóval, szónak*), más esetekben viszont a melléktő látható (*tavi, avas*) (VELCSOV 1991: 108–9). A csoport elnevezése alapján időtartamot és hangszínt egyaránt váltakoztató névszótövekről beszélhetünk (*hó*: *havat* típus). Az itt szereplő névszótövek közé egy szótagú *ó*-ra (és egyetlen *ő*-re) végződő főnevek és melléknevek tartoznak: *hó, hő, jó, ó, só, szó, tó* (u. o.). KÁROLY SÁNDOR leginkább a *hó, jó, ó, szó, tó* névszókat sorolja ebbe a csoportba. A *hő, jó, só* szavakat nem tekinti ide tartozónak, ugyanis az *ő* felfogása szerint ezek a névszók az 1970-es években már az egyalakú névszótövek közé sorolhatók. *V*-s tövük is fennmaradt, viszont jelentésében elszigetelődött az ezt a hangot nélkülöző tőtől (KÁROLY 1961: 328). A *Magyar grammatika* a *szó* főnév ide tartozását kérdőjelezi meg (KESZLER 2000: 180). A véghangzóhiányos névszótövek közé a *daru, falu, tetű* szavak tartoznak *A mai magyar nyelv* alapján (VELCSOV 1991: 109). A melléktő használata itt ritkább. A *v*-s töváltozat az *-s* képző, a *-k* többes szám jele, a *-t* tárgyrag és a birtokos személyragok előtt látszik. Az itt jelenlevő szavak szótári alakjuk végső magánhangzója a *v*-s melléktőben nem tapasztalható (u. o.).⁷ KÁROLY SÁNDOR megemlíti, hogy régebben ide tartozott a *fenyő*,

⁷ Bár az itt felsorolt affixumok előtt mutatkozik *v* elem, egyre inkább használatossá válik az a változat, mely nem tartal-

hamu, keserű, nedű, szaru, odú névszó is, azonban a *v*-t tartalmazó és a *v* nélküli alak jelentésmegoszlás következtében elszigetelődött egymástól (KÁROLY 1961: 328). A *Magyar grammatika* szerzői a *mag* főnevet ebbe a tőtípusba sorolják, a *v*-s melléktő azonban korántsem fordul olyan gyakran elő, mint az ezt a hangot nem tartalmazó névszótő (KESZLER 2000: 180). Egyedülálló váltakozást tapasztalhatunk a *hű ~ hívebb* szó tekintetében A *mai magyar nyelv* szerzői szerint. Manapság már jellemzőbb az egyalakú változat használata (*hűen*), *v*-s változatai választékosabbak. Ezekből a változatokból elvonással született meg a *hív* toldalék nélküli alak. Ebben a formában egyik alcsoportba sem tartozhat, mivel a magánhangzó időtartama nem változik – a *mű : művek* típusú szavakhoz hasonlóan – viszont minősége megváltozik. Váltó hangpárja tehát magában áll: *ű ~ í* (VELCSOV 1991: 110). Ezáltal akár egy új típust is képezhet a *szű : szív* változattal, ahol szintén változatlan a névszó időtartama, azonban a vokális minősége megváltozik. Emellett egy labiális ~ illabiális váltakozásnak is szemtanúi lehetünk.

A KIEFER FERENC által szerkesztett *Strukturális magyar nyelvtan*-ban REBRUS PÉTER a fentiekől eltérő aspektusból vizsgálódik. Nézete alapján az alábbiak jelenthetnek támpontot a *v* elemmel bővülő névszótövek csoportosítása során: a *v*-vel bővülő és (vagy) rövidülő és (vagy) tőváltó, *v*-re váltó és a *v*-t törülő tövek (REBRUS 2000: 904). A *v*-*v* e l b ő v ü l ő névszótövek között olyan névszókat találunk, mint például a *bő* és a *mű*. A szintén ebbe a kategóriába tartozó *ló* és a *fű* szó esetében a *v*-vel való bővülés mellett i d ő t a r t a m b e l i r ő v i d ű l é s is látható. Vannak olyan helyzetek, amikor m a g á n h a n g z ó v á l t á s is megtörténhet: *hó : havat*. A *falu* szóban hangkivetés jelentkezik, ugyanis a szóvégi vokális teljesen eltűnik, helyette egy *v* elem lép be, ezzel megalkotva a *v*-*r* e v á l t ó névszótövek típusát. A *v*-*t* t ő r l ő névszótövek közt szereplő *borjú* szóban a tővégi *ú* a toldalékolt alakból hiányzik (i. m. 886). Felvetődhet az a kérdés, hogy REBRUS PÉTER miért tárgyalhatja ezt a típust a *v*-s tövek között. Mindössze azért emlegethető e csoport ebben a fejezetben, mivel a *v*-*t* törülő töveket a váltakozás feltételeinek hasonlósága köti össze az eddigi folyamatokkal (i. m. 884). Amennyiben a tő nyitó tő⁸, akkor *v*-jelenséget tapasztalhatunk (i. m. 885).

A több szótagos *v*-tövek elemzésére vegyünk példaként két, toldalékos alakjukban eltérő elemet! A felső magánhangzójú *v* hangot tartalmazó, többtagú névszótövek esetében

---

mazza ezt a hangot (*tetűk, faluk*). Megállapítható, hogy az egyalakúságra való törekvés erős hatást gyakorol erre a tőtípusra.

⁸ „Nyitótőnek nevezzük azt a tövet, mely után a toldalék előtti négyes váltakozást mutató magánhangzó a magánhangzó-harmónia által szabályzott *o*, zárt *ë*, *ö* helyett nyílt magánhangzót (*a*, *e*) vesz fel.” (REBRUS 2000: 923).

különféle ábrákkal kerülnek összehasonlításra azok a szavak, melyek nem tartalmazzak toldalékolás során *v* elemet (*betű*) és azok, amelyekben viszont fellelhető a *v* hang (*tetű*). Affixum kapcsolódásakor a fennálló hiátusos helyzet megszüntetése érdekében a tővégi magánhangzó *U* eleme a *V* helyett a *C*-pozícióban jelenik meg és *v* hangként realizálódik (i. m. 888). A nem nyitó töveknél nem látható ez a jelenség, nem kerül be *v* elem a szótőbe, hanem a tővégi magánhangzó hosszúként vagy akár rövidként is megjelenhet (u. o.). A többtagú *v*-tövek kieső *u*, illetve *ü* hangjának szótári ábrázolása során az *U* elem nem lehet a *V*-pozícióhoz kötve, mivel a kötött elemek nem mozdulhatnak el. Az *U* elem ettől függetlenül jelen van, viszont nincs pozícióhoz kötve. Ebből eredően ún. lebegő elemként⁹ határozhatjuk meg. Ez a lebegő elem nem nyitó tő esetén az üres *V*-pozícióban interpretálódik. Ha viszont nyitó tővel állunk szemben, az *U* elem a legközelebbi szabad *C*-pozícióban jelenik meg (i. m. 2000: 888–9). Vagyis nem nyitó tő esetén magánhangzó tapasztalható a toldalék előtt, a másik esetben viszont hangrész keletkezik és ennek kitöltése érdekében egy mássalhangzó (jelen esetben *v* hang) jelenik meg. Nézzük meg a fentiek szemléltetése érdekében REBRUS PÉTER felfogásában a felső magánhangzós tövek szótári ábrázolását (i. m. 889)!

a) nem *v*-tő (*betű*)

C V C V C V]

b A t U

[I]

b) *v*-tő (*tetű*)

C V C V C V]

t A t U

[I]

Az ábrázolásban megfigyelhető magánhangzókra jellemző *I*, *U*, illetve *A* jelölés magyarázatra szorul. Az *I* azt jelenti, hogy a magánhangzó elől képzett, tehát palatális, illetve nem kerek. Az *U* elem főbb tulajdonságai a következők: kerektség, hátul képzettség (veláris képzés). Az *A* elem sajátosságai alapján nyílt, illetve nem kerek (i. m. 788). A *C* elem a mássalhangzót, a *V* pedig a magánhangzót jelenti.

A továbbiakban figyeljük meg, miért nem kerülhet *v* elem a *v*-t törülő tövek közé! A *varjú* szó esetében a tő utáni vokálisnak meg kellene jelennie a toldalékolt alakban. Ekkor viszont **varjuak* alakot kapnánk, amiben viszont ott van a hiátus. Ezt nem lehet *v*-bővüléssel feloldani (**varjuvak*), mert a lebegő elem nem interpretálódhat egyszerre a magánhangzó és a mássalhangzó pozíciójában. Így a tő utáni magánhangzó a tő bal oldali

⁹ Lebegő elemnek nevezzük azt az elemet, melyek a szótári reprezentációban szerepelnek, de nem mindig jelennek meg. Ezek az elemek nincsenek lexikálisan a *V*-pozícióhoz kötve, vagyis azt mondhatjuk, hogy „lebegnek” (REBRUS 2000: 799). A felszíni alakban vagy interpretálódik, vagy ha ilyen nem áll rendelkezésünkre, akkor nem jelenik meg. (i. m. 889).

szabad *V*-pozíciójában jelentkezik (i. m. 890). Tehát *a* hangként realizálódik a todalékban és így lesz belőle *varjak*.

A többtagú tövektől eltérően az egy szótagú tövek szótári ábrázolásában a magánhangzó nem eshet ki és nem tartalmaz lebegő elemet (i. m. 891–2).

Az ide tartozó *mű* szó szótári alakja a következő (i. m. 892):

C V C V C V
m U
I

A rövidülő *v*-töveket és a nem *v*-töveket lehetőségünkben áll egységesen ábrázolni. A magánhangzóra végződő, egytagú szavak között a funkciószavak (*ne, se, no* stb.) kivételével nem találunk rövid magánhangzójú alakot (i. m. 894). Az egytagú szavak vagy zárt szótagosak vagy a bennük lévő magánhangzó hosszúként jelenik meg (u. o.). A fent látható, REBRUS PÉTER által felvázolt elemzésben igyekeztem bemutatni, milyen más jellegű szempontok alapján látható át a rendszer.

Ami a tulajdonnevek tótani viselkedését illeti, nem mutatnak olyan mértékű sokszínűséget, mint a köznevek. Általában egyetlen tőalakjuk van, nincsenek tőváltozataik (KÁROLY 1961: 329). A *-falva, -háza, -telke* stb. köznévi utótagú helységneveknek az *-i* képző előtt is előfordul egy csonkult tőalakjuk: *-falv-, -ház-, -telk-*. Ezeknek a tulajdonneveknek nem azonos a szótári tőalakjuk a megfelelő köznévi szótári tőalakjával: *-falu-, -ház-, -telek-*, a tulajdonnév végén lévő birtokos személyragot is a tulajdonnév szótári tőalakjához kell igazítanunk: *-falva-* stb. A köznyelvi használat ingadozása figyelhető meg abban az esetben, amikor *-i* képzővel látjuk el az itt említett neveket, mert van, aki a szótári tőhöz illeszti az *-i* képzőt (*-falvai*). Ezzel ellentétben viszont vannak olyan nyelvhasználók is, akik a csonkult tőhöz alakítják a képzőt (*falvit*) (u. o.).

Összegezve tehát a fentiekben kifejtett gondolatokat, arra a megállapításra juthatunk, hogy a *v* elemmel bővülő névszótöveken belül több, különféle csoportosítási lehetőség mutatkozik. Nyelvünk alapvetően a gazdaságosságra törekszik, így egyre inkább megfigyelhető az egyalakúságra való törekvés. Ennek ellenére mégis találunk olyan névszókat, amelyek ebbe a típusba tartoznak. A következő fejezetben azokat a todalékokat igyekszem összegyűjteni, rendszerezni, amelyek előtt leggyakrabban jelentkezik a *v* elem.

6. A különböző toldalékokkal való kapcsolódási esetek

A *Magyar grammatika* szerzőinek álláspontja alapján – ahogyan azt már korábban is említettem – kizárólag a ragok és jelek előtti töváltakozást kell figyelme venni a tótani besorolások során (KESZLER 2000: 54).¹⁰ Bár a toldalékok rendszerét átnézve legtöbb esetben valóban a ragok és jelek előtt történik *v* hanggal való bővülés, mindezek ellenére a névszói jelek és ragok alapos áttanulmányozása mellett igyekszem nem figyelmen kívül hagyni a képzők névszókkal való kapcsolódási eseteit sem. Ezek figyelembevételre különösen indokolt akkor, ha vizsgálatunkat történeti irányban is ki akarjuk terjeszteni. E rendszerezés alapja a fentiekhez hasonlóan a jelenlegi köznyelv, a nyelvjárási alakokra a későbbiekben térek ki.

6. 1. A névszók jelei

A névszók jelei között találjuk meg többek közt a többes számot, melynek jele a *-k*. A többes szám jele leginkább a főnevekhez kapcsolódik. Amennyiben egy *v* tövű névszó többes számba kerül, a legtöbb esetben egy *v* elem kapcsolódhat a szótőhöz: *cső* : *csövek*, *daru* : *darvak*, *falu* : *falvak*, *fű* : *fűvek*, *hamu* : *hamvak*, *kő* : *kövek*, *ló* : *lovak*, *mű* : *művek*, *nyű* : *nyüvek*, *szó* : *szavak*, *tetű* : *tetvek*, *tó* : *tavak*, *tő* : *tövek*. Az előbbi felsorolásból kimaradt névszók bizonyos szempontból magyarázatra szorulnak. Egyes alakok a mai nyelvhasználatban már nem jelentkeztek. A *ré*, *szű* főnevek nem élő alakok. A *könnyű* : *könyvek* változattal a jelenlegi helyzetek alapján szintén nem találkozhatunk. Az *enyű* ma már szintén nem fellelhető, helyette az alapalakjában is *v* hangot tartalmazó *tő* jelentkezik (*enyv*). Vizsgálatuk mégis azért lehet érdemes, mivel korábban bizonyos toldalékok előtt jelentkezhetett *v*-vel bővülő tövük. A *szaru* : *szarvak* esetében szóhasadás ment végbe, ugyanis a *szarvak* alak nem a *szaru*, hanem a *szarv* szó többes száma. A *só* : *savak*-at figyelembe véve szintén szóhasadás látható, azaz a *savak* a *sav* szó többes számú alakja. A *mag* szónak két többes számú alakja is lehetséges (*magok* ~ *magvak*). Szóhasadás figyelhető meg az imént említetteken kívül a *nedű* : *nedvek* szó esetében is. Véleményem szerint a *hó* szó 'csapadék' jelentésben nem tehető többes számba. 'Hónap' jelentésben viszont az egyalakú

---

¹⁰ A névszókhoz kapcsolódó toldalékok – képzők, jelek és ragok – könnyebb átláthatósága érdekében segítségül vettem a *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyv erre vonatkozó fejezeteit (BALOGH 2000: 185–202, illetve KESZLER 2000: 315–318).

névszótövekhez tartozik: *hó(nap) : hónapok*. Úgy gondolom, a *lé : levek* változat csak bizonyos kontextusban lehet megfelelő. Ezt egy példamondattal kívánom szemléltetni: *Ittam gyümölcsleveket: narancs-, szőlő- és almalevet*. Vannak olyan névszók is, melyeknél a többes szám kapcsolódása során nem jelentkezik a *v* hang (*fenyő : fenyők, odú : odúk, szű : szúk*). A *bú, bű, hő* többes számú alakjai nem jellemzőek. Amellett, hogy *v* elemmel bővülő alakok tapasztalhatók, egyre jellemzőbbek az egyalakú változatok is (*hamuk, daruk, faluk, szaruk* stb.). A kettős alakok használata során jelentésbeli különbségek alakulhatnak ki: *daruk* 'emelőgép', *darvak* 'madár'. Láthattuk, hogy leginkább a főnevekhez lehetséges többes számot illeszteni, azonban ez nem kizárólagos. A melléknevek körében ugyanis szintén találkozhatunk többes számmal. Például *a bővek, a hűek, a keserűek* egyaránt helyes alakok lehetnek. A *jó* szó többes számú alakváltozatai között jelentésbeli különbséget tapasztalhatunk. Míg a *v* nélküli változathoz (*jók*) legfőképpen elvont jelentések járnak, addig a *v*-vel bővülő forma (*javak*) konkrét, anyagi javakra utal. Az egyetlen ide tartozó személyes névmás többes számmal való ellátása során nem jelentkezik a *v* hang (*ők*).

Az *-é* birtokjel a többes számhoz hasonlóan leginkább főnevekhez járul. Az itt található főnevek viszont nem hajlamosak ebben az esetben a *v* hanggal való bővülésre. Az *ő* személyes névmás azonban *v*-vel bővül: *övé*.

Az előző két jellel egyezően a birtokos személyjelek is főnevek után állnak. A *v*-vel bővülő alakok az alábbiak lehetnek. *Csöve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; darva-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; falva-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; füve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; ; hamva-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; hava-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; köve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; leve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; lova-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; műve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; nyüve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; sava-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; szava-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; tava-m, -d, Ø, -unk, -tok, -uk; tetve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük; töve-m, -d, Ø, -ünk, -tek, -ük*. Ezeknél a névszóknál is megfigyelhető az egyalakú változatok használata (*szarum, tetűm* stb.).¹¹ A *fenyő, hő, szű* szavak e toldalék használata során legfőképpen egyalakú tőként viselkednek.

A következőkben tárgyalt *-ik* kiemelőjel melléknevekre jellemző, főként akkor, amikor közép- és felsőfokról beszélünk. Akkor használjuk, amikor több dolog közül ki

¹¹ Megjegyzendő, hogy a főnevek között található *bú* és *bű* szó esetében nem tüntetek fel mindenhol – például a többes szám kapcsolódásánál sem – toldalékolási lehetőségeket, mivel e két szó leggyakrabban összetételekben jelentkezik (*búbánat, bűbájos*).

akarunk emelni egyet, megkülönböztetésre szolgál. Ez alapján beszélhetünk *(leg)bővebbik*-ről.

Valószínűleg gyakoribb használatú lehet a fokjel, mely szintén melléknevek esetében értendő. Ennél a toldalékfajtnál is jelentkezhet *v* elem, viszont csak egy szónál: *bővebb*.

6.2. A névszók ragjai

Rátérve a névszókhoz kapcsolódó ragokra, látható, hogy a *-t* tárgyrag a legtöbb névszó esetében *v* elemet tartalmaz. Ez alapján létrejön: *csövet, falvat, füvet, hamvat, havat, követ, levet, lovat, magvat, művet, nyüvet, tavat* és *tövet*. A fentiekben látottakhoz hasonlóan e szavaknál is megfigyelhető már az egyalakúságra való törekvés (*falut, hamut* stb.). Vannak olyan névszók is, amelyeknél viszont csak az egyalakú változat él (*szűt, fenyőt* stb.).

A további ragok a határozói esetek tárgykörébe tartoznak, melyek kivétel nélkül mind főnevekhez kötődnek. Ami a dolgozatom szempontjából lényeges, az *-n/-on/-en/-ön* ragok használata. Megjelenhet a *v* hang a *füvön, havon, kövön, lovon, művön, tavon* szó toldalékolásakor.

Az *-anta/-ente* ragok az itt elemzett névszók esetében egyedül a *havonta* alakban lelhetők fel.

Legtöbbször melléknevekhez kötődő szuffixum a *-n/-an/-en* mód- és állapotjelző ragja. A *bő* szó az egyedüli, melyhez *v* hang járul (*bőven*).

6.3. Névszóképzők

Bár korábban már látható volt a *Magyar grammatika* szerzőinek azon álláspontja, miszerint kizárólag a ragok és jelek okozta változásokat kell figyelembe venni a tótani besorolások alkalmával. Ennek ellenére az alábbiakban azt mutatom be, hogy szóképzés során számolhatunk-e *v*-vel való bővülésre.

Az *-ász/-ész* képző használata során bizonyos névszóknál megfigyelhető a *v* hang hozzátoldása a szótőhöz (*bűvész, lovász, művész*).

Az *-s* képző a legtöbb *v*-elemmel bővülő névszót érinti: *bűvös, füves, havas, köves, leves, lovas, magvas, nyüves, reves, savas, [több] szavas, szuvas, szíves, töves, tavas, dar-*

vas, fenyves, falvas, enyves, hamvas, nedves, odvas, tetves, keserves. Az *avas* nem feltétlenül áll összefüggésben az *ó* szóval. A *heves* alak a *hév*-ből képzett szó.

A kicsinyítő képző előtt szintén szerepelhet a *tőben* a *v* hang. Ilyen alakok lehetnek például a *füvecske, havacska, művecske* és így tovább. A többi főnév is ellátható a *-cska/-cske* képzőkkel.

Szintén kapcsolódhat *v* hang az *-ú/-ű* képző előtt is. Például: [*zöld*] *füvű*. Amit még fontos lehet megemlíteni, az *-i* képző előtti *v* hang megjelenése: *havi, kövi, tavi*.

A fentieket szem előtt tartva arra a megállapításra juthatunk, hogy gyakran magánhangzóval kezdődő toldalék előtt jelentkezik a *v*, hiszen e hang nélkül hiátus keletkezne, mivel két magánhangzó egymás mellé kerülne. Ezt a hangrést tölti ki a *v* elem. Jellemző még a *v* hang betoldása az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok előtt is.

7. Az egyes nyelvjárásokra jellemző sajátosságok

A további vizsgálatok során érdemes az egyes nyelvjárások adataival is foglalkozni. A nyelvjárási adatok ugyanis nagyon változatos képet mutatnak a *v*-s töveket illetően. Nem egy, hanem több változata élhet az itt elemzett névszótöveknek, illetve a toldalékolásuk is eltérhet bizonyos esetekben. Ez valójában a nyelvi változatosságból következik, mivel ez „magában foglalja azt, hogy minden egyes természetes nyelvnek több változata is van. Nyelvészeti axiómaként megfogalmazva: a természetes nyelvek létezési formái a nyelvváltozatok. Jelenti továbbá azt, hogy a nyelvhasználat egyéenként is variálódik. Nincs tehát két ember, aki egy adott nyelvet egyformán használna. Sőt ugyanaz az ember sem ugyanúgy beszél eltérő beszédhelyzetekben.” (KISS 2003: 25). A nyelvjárásokkal foglalkozó tudományág a dialektológia, melynek feladata leginkább a területi alapon elkülönülő nyelvváltozatok vizsgálata, azaz a regionális nyelvváltozatok nyelvrendszertani és nyelvhasználati szempontú elemzése (i. m. 61). A nyelvjárások a nyelvnek olyan változatai, melyek mentesek a nemzeti nyelvet létrehozó, viszonylag teljes nyelvi egységesülést eredményező folyamattól, melynek differenciáltsága leginkább területi jellegű (BENKŐ 1957: 7). A különböző nyelvváltozatok a gyakorlatban össze is folyhatnak, ugyanis nem mondható el az, hogy egy ember csak az adott nyelvjárást beszéli, és a köznyelvet egyáltalán nem használja, illetve ez a tény fordítva is igaz (i. m. 5). A magyar nyelvjárások alaktani kutatásai sajnos jóval szegényebbek, mint a hangtani vagy a lexikális jellegűek (IMRE 1971: 301). Az

egy-összefoglaló alkotások mellett azonban érdemes felhasználni az *Új magyar tájszótár* adatait is az egyes szavakra vonatkozóan. Mindezek előtt a további vizsgálatokhoz azonban elengedhetetlennek tartom a nyelvjárás csoport terminus tisztázását. A nyelvjárás csoport egy nyelvjárási alakulat, mely több, egymással szorosabb-lazább kapcsolatban lévő települések nyelvjárására szolgáló összefoglaló elnevezés (KISS 2003: 75). Az egyes csoportokat gazdasági, művelődési, történeti, illetve földrajzi elhelyezkedés szempontjából hasonló szálak fűzik össze. A nyelvjárás csoportot alkotó helyi nyelvjárások között csekély különbségekkel számolhatunk (u. o.).

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy az egyes nyelvjárási régiók területén milyen egyedi sajátosságokkal számolhatunk a *v* tövű névszók körében. Először azokra a jellegzetességekre térek ki, amelyeket az összefoglaló dialektológiai munkák számba vesznek. A KISS JENŐ által szerkesztett *Magyar dialektológia* tíz nyelvjárás területet különít el egymástól: a nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi, dél-dunántúli, dél-alföldi, pálc, Tisza–Körös-vidéki, északkeleti, mezőségi, székely, illetőleg a moldvai nyelvjárás területét. A további áttekintésben ezek szerint haladok.

A *v*-s tövű névszók esetében egyes nyelvjárásokban két magánhangzó között a *v* helyén gyakran egy másik mássalhangzó fordul elő: többnyire *j*, ritkábban *h*, kivételesen *l* jelentkezik. Vannak viszont olyan helyzetek is, amikor hiátusos megoldással találkozhatunk (IMRE 1971: 258). Ez a jelenség különösképpen jellemző a dunántúli területekre, legfőképpen a Dunántúl nyugati, középső és déli részeire, de előfordul az északi-északkeleti részekén is (u. o.). A Dunántúl északi részein a *keserűven* ~ *keserűven* változatok is gyakran előfordulnak (i. m. 260). A dunántúli területekre jellemző a *j* hang használata (*küjj*, *fűjj*) (KISS 2003: 353). A Dunántúl középső részein, ritkábban a nyugati, illetve a déli részekén váltakozik a *j*-s megoldás a hiátusos formával a *kő* szó toldalékolt alakjaiban: *küjje*, *küek* ~ *küjek* ~ *küvek*. Hiátussal jelentkező alakokkal találkozhatunk még ezen kívül Erdélyben is: *küek* (IMRE 1971: 258–9). A nyugat-dunántúli nyelvjárási régió az északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési területeket foglalja magában. Ezekre a területekre jellemző, hogy néhány *v* tövű névszóban a toldalékolás során a *v* helyett *j* hang állhat: *fűjet*, *küjes* (KISS 2003: 267–8). Felsőőr vidékén a *ló* szó ejtése már inkább kettőshangzószerű: *loja* (IMRE 1971: 259). A délnyugati peremeken a *-val*, *-vel* ragos alakok használata során jelenik meg a *j*: *hamuve* ~ (*hamujje*), *küjje* ~ *küöve*. Két, esetleg több vokális között (*keserűen*) keletkező hiátus kitöltésére gyakran jelentkezhet egy *j* hang (*keserűjen*) (u. o.). A közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió a

Balaton vidékét, az észak-dunántúli, észak-dunai, illetve a csallóközi-szigetközi területeket jelenti. E nyelvjárási területre jellemző, hogy beszélőközösség a *ló* : *luva*, *kű* : *kiüves* alakokat használja. A zártabb *lú*, *kű* formák a Balaton vidékét azonban nem érintik, ezen a területen nem elterjedtek (KISS 2003: 271–2). A Tiszsa – Körös-vidéki nyelvjárási régió a közép-tiszántúli, hajdú-bihari, illetve a kalotaszegi területekre értendő (i. m. 288). Az előzőkhöz hasonlóan – kivéve a Balaton vidékét – a köznyelvi *ő* hangot gyakran helyettesíti az *ű* : *kű*, *szű*, *bű*, *ű*. Az *ó* helyetti *ú* viszont már nem olyan gyakori előfordulása (*lú*). Találkozhatunk olyan helyzetekkel is, amikor az *ú*, *ű* a köznyelvi *u*, *ü* helyén jelentkezik: *fűves* (i. m. 288). A tiszai nyelvjárástípus egyébként hasonló a köznyelvhez abban a tekintetben, hogy a hiátustöltő hang sok esetben a *v* hang (*fűvet*, *köves*) (KÁLMÁN 1977: 79). Az északkeleti nyelvjárási régiót a szabolcs-szatmári, beregugocsi, ungi, illetve az észak-szilágyi területek alkotják (KISS 2003: 292). A *v* tövű névszók alakja ezeken a területeken zártabb (felső nyelvállású) magánhangzóra végződik: *lú*, *kű*, *bű* (i. m. 293). A palóc, illetve az északkeleti nyelvjárásokban jellemző a labiális palatális magánhangzó utáni *v* mint hiátustöltő elem (KÁLMÁN 1977: 82, 85). A mezőszegi nyelvjárási régió a belső-mezőszegi, az Aranyos vidéki, Maros–Küküllő vidéki csoportokat jelzi (KISS 2003: 296). A Mezőség középső részén és a terület keleti, illetve északi peremén a *v* fonémának β realizációja is előfordulhat intervokális helyzetben: *loβak* ~ *laβak*, *fűβes*. Megfigyelhető ezen kívül a zárt magánhangzós alakok használata is: *lú*, *szű*, *kű* stb. (i. m. 298). Ezeken az alakokon kívül jellemző még a labiális palatális magánhangzó utáni *v* hang hiátustöltő elemként, illetve nem ritka a hiátusos alak sem (KÁLMÁN 1977: 87). A székely nyelvjárási régió az udvarhelyszéki, háromszéki, kászoni, alsíki, felcsíki, gyergyói, kelet-maroszei területekre jellemző (KISS 2003: 302). A *v* tövű névszókra jellemző az egyalakúságra való törekvés: *tetűs*, *tetűk*, *hós*, *hót*, *csűk*, *csűje* (i. m. 304). A moldvai nyelvjárási régióra (északi csángók, déli csángók, moldvai székelyek) szintén jellemző az egyalakú névszótövek használata (KISS 2003: 310). Baranyában olyan alakok is használatosak, mint például a *ló* : *lohád* (u. o.). A székely és a csángó nyelvjárástípus jellemzője egyébként, hogy az ajakkerekítéses elől képzett magánhangzó után *v* a hiátustöltő hang (*fűvet* ~ *fűvet*, *köves*) (KÁLMÁN 1977: 89). A Szeged vidéki nyelvjárásban jellemző a köznyelvi *ó*, de különösen az *ő* hang helyén megvalósuló *ú*, illetve *ű*: *kű*, *tű*, *bű* (IMRE 1971: 343).

A fentieknél jóval gazdagabb nyelvi adatállományt kaphatunk, ha a *v* tövű névszók nyelvjárásokbeli előfordulását egyenként próbáljuk meg áttekinteni. Ehhez az Új magyar tájszótár által feltüntetett adatokra támaszkodom. Lényeges kiemelni, hogy e szótár elké-

szülte több évtizedet vett igénybe. Az első kötetet az 1970-es évek végén jelentették meg, s a nyelvi gyűjtések akár a XX. század elejéről is származhatnak, tehát az ott szereplő adatok korántsem nyelvünk jelenlegi állapotát tükrözik. Ennek következtében tehát előfordulhatott, hogy egyes alakok használata időközben ritkábbá vált, sőt akár meg is szűnhetett teljesen. Annak megvalósítására is törekszem, hogy a köznyelvtől valamelyest eltérő formákat mutassam be.

A *bő* főnév viszonylag változatos formában jelentkezik. Vannak helyek, ahol zártabb magánhangzó használatos (*bű ~ bü*): Bag, Békés, Cigánd, Érmellék, Gérce, Gyula, Hajdúnánás, Ketesd, Kiskunhalas, Mezőberény, Nagykanizsa, Nagyléta, Nyárszó, Nyírbátor, Orosháza, Szeged, Szlavónia, Tázlár, Vép, illetve Vésztő környékén. Másutt illabiális magánhangzóval; -*é*-vel vagy -*i*-vel jelentkezik: Bogádon, Csütörtökön, Vörsön a *bé*; Izsapon Martoson, Somorján, Völcséjen pedig a *bí* alak az elterjedtebb. A *v*-s tő ilyenkor is előfordulhatott toldalékoláskor (*bívebb*): Kunsziget. Néhol viszont a *v* helyén egy másik hiátustöltő hang (*j*) szerepel (*bíjebb*): Pápa vidéke. A *v* egyes helyeken a nominatívuszi alak végén is megjelenik: Alsóbodokon a *bév*; Babindálon, Nagyhinden a *bív*. Más helyeken *j* vagy *jj* áll ilyen esetben hosszú vagy rövid magánhangzóval (*bűjj, bűj ~ büjj, büj*): Apátfalva (*bűjj*), Domokos (*büjj*), Kőszeg-Hegyalja (*bűj*), Szeged, Tázlár (*bűj*). Ritkán jelentkezik szó végén az *l* hang (*ből*), mely eredetileg hiátustöltő szerepet töltött be Hont vármegye területén (ÚMTsz. 1.: 576).

A *bú* főnév esetében egyedüli a *buvê* változat, mely Körmend vidékén lelhető fel. Rövid magánhangzóval él a névszó (*bujára*) Baranya megyében, illetve Kaposszekcső területén. E névszó tehát nem jelentkezik olyan változatosabbnál változatosabb formákban, mint az imént említett *bő* szó (ÚMTsz. 1.: 604).

A *bű* főnév esetében a szótár nem ad a köznyelvtől eltérő tótani változatot (ÚMTsz. 1.: 650).

A *cső* főnév már sokkalta eltérőbb formákban létezik. A *bő* szóval egyezően él egy zártabb változata (*csű*) Ajak ('lámpaüveg'), Bálványosvára, Bélfenyér ('a paprika hüvelye'), Csenger, Csengersima, Csobaj, Doboz (a szekéroltal alsó vagy felső vízszintes fája'), Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hódmezővásárhely, Koltó, Lövőpetri, Magyarókereke, Magyarvalkó, Makó, Magyar, Nagyecsed, Ricse ('a bab hüvelye'), Tiszaladány, illetve Újfehértó környékén. Emellett itt is jellemző az *é*-s változat (*csé*) Berkesd, Drávaszabolcs, Moldva, Sárköz, Nógrádszakál, Szentes, Szurdokpüspöki, Tázlár vidékén. A *csi* változat kevésbé gyakori elterjedésű, mindössze Hugyag, Kaba területén látható. A rövid *ő* hang használata (*cső*) pedig Kishegyes, Óbást vidékén jelentkezik. Nemcsak *v*-vel

bővülő töve jelentkezik egyes toldalékok során, hanem jellemző az egyalakú tő használata Bálványosvárálja, Csengersima (*csűt*), Csíkménaság, Hügyag (*csőt*), Csobaj (*csüket*) területén (ÚMTsz. 1.: 892).

A *fű* főnév esetében nem ritka az illabiális *i*-s változat (*fi*) elterjedése. Erre figyelmesek lehetünk Kákics, Kórós, Szenna és Ózdfalu területén. Ragozáskor néha hiátus keletkezik az egyes területeken (*fiet*): Kaposmérő, Sósvertike. Néhol viszont *j* hang a hiátustöltő elem (*fijet*): Kákics. A nominatívuszban *v*-re végződő változattal is találkozhatunk a szótarban (*fiiv*): Alsó-Dráva vidéke, Eszék, Szlavónia területe. A köznyelvi *fű* ragozásában a *v* helyén gyakran előfordul a *j* vagy a *jj* (*fűjjet*, *fűjet*, *fűje*) Alsólendva, Kapuvár, Baranya megye, illetve Szamoshát területén. Ugyanez a hang előfordul rövid *ü* mellett is (*fűjjet*, *fűjibe*, *fűjet*, *fűjnek*, *fűjőbe*, *fűjbe*) Becefa (*fűjet*), Böde (*fűjnek*), Göcsej (*fűjőbe*), Győrvar (*fűjet*), Kőszeg-Hegyalja (*fűj*, *fűjjet*, *fűjibe*), Pórszombat (*fűj*, *fűjbe*), Sásd (*fűjet*), Zalabér (*fűj*) területén. A *j* ~ *jj* rövid és hosszú *ü*, *ű* után a nominatívusz végén is megjelenik (*fűj*, *fűjj*; *fűj*, *fűjj*) Cserta-mellék (*fűj*), Kőszeg-Hegyalja (*fűjj*), Nagykanizsa (*fűjj* 'gyom, gaz'), Nagyrákos (*fűjj*), Pórszombat (*fűj*), illetőleg Zalabér (*fűjj*) vidékén (ÚMTsz. 2.: 548–9).

A *hó* főnév nem minden dialektusban jelentkezik *v*-s formában. Például a székely nyelvjárási régióban (*hós*, *hót*) egyalakú a névszótő (ÚMTsz. 2.: 970).

A *hő* főnév több helyen is *hé* alakban fordul elő: Csombord, Felsőőr, Mezőtúr, Pilismarót (*hé*). A *hié* változat Felsőőr, Halmágy vidékén jellemző. A dinfungosos *hië* szintén használt Felsőőr vidékén (ÚMTsz. 2.: 1012).

A *hű* melléknév *v* hanggal való bővülésének következtében *hív*-ként több területen is meghonosodott: Csíkrákos, Karcag, Kéménd, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Lövőpetri, Nagyszalonta, Méra, Székelyföld, Tápé, Tiszaladány, Ada (ezen a területen viszont csak többes számú alakja él, 'ismerősök' jelentéssel). Hiátus keletkezik például az *-m* birtokos személyjellel való toldalékoláskor Körösjánosfalván (*hieim*). *V*-vel való bővülésre lehetünk figyelmesek olyan ragok előtt is, ahol a köznyelvben ez nem jellemző: Lábrik-Dunántúl (*hűvnek*) (ÚMTsz. 2.: 967).

A *jó* melléknév esetében megfigyelhető, hogy a köznyelvi *java* helyén *jova* jelentkezik: Almásmálom (*jovaibúl*), Alcsócsitár (*jovábú*), Andrásfalva-Dunántúl, Bágy, Gacsáj, Gajcsána-Dunántúl, Lészped-Dunántúl (*jovát*), Békés, Csorba, Gyerővásárhely, Hajdúnánás, Halmágy, Ikafalva, Karcag, Kis-Sárrét ('a gyékény belső, szövésre legalkalmasabb része; javagyékény'), Nagybacon, Nagykanizsa, Paládság, Sarkad, Sáránd, Szigetköz, Torockószentgyörgy, Veszprém megye, Zilah (*jova*), Ditró-Dunántúl (*jovából*), Frumósza,

Kövend (*jovaival*), Nagymon (*jovára*). A hiátusos alak Nyitra-vidéken jellemző: *joadra*. A *jová* kizárólag Kéménden, a zártabb magánhangzóval álló *jú* alak pedig Kötcsén jellemző (ÚMTsz. 2.: 1154–5).

A *kő* főnév zártabb alakban (*küi, kűi*) él a Balaton-felvidéken, Békés, Bodrogköz, Csetény, Debrecen, Csík megye, Egyházaskesző, Göcsej, Hajdúböszörmény, Mezőköbölktút, Szamoshát, Szeged, Szenna, Veszprém megye, Zilah területén ('fazekasok szóhasználata: máz és festékek porrá őrlésére szolgáló kézidaráló'). Több helyen is találkozhatunk a *j*-s megoldással a *v* helyén (*küjet, kűjet, kűjjet* stb.): a Balaton-felvidék, Dunántúl középső része, Felsőőr, Göcsej, Nagykanizsa, Rábagyarmat, Szenna vidéke. Erdélyben jellemző a hiátusos forma (*küek*), illetve a β hang jelenléte intervokális helyzetben (*küjβek*) (ÚMTsz. 3.: 526).

A *lé* főnév egyalakú névszótóként viselkedik bizonyos területeken: Gencsapáti (*lét*), Mezőköbölktút (*léje*), Rábagyarmat (*lejē, lejit*). Egyedi változást mutat a Bolyk vidékén használatos *lę*, illetve a hetési és a kákicsi nyelvjárásban a *lő*. Előfordul a *v*-s tőből elvont nominatívuszi *lév* változat is Kórógy és Szlavónia területén (ÚMTsz. 3.: 749).

A *ló* főnév esetében az egyik leggyakoribb elterjedésű a *lú* alak. Békés, Bodrogköz, Csenger, Hajdúböszörmény, Hortobágy, Ketesd, Kisbodak, Kiscsős, Lövőpetri, Mezőberény, Nagysimonyi, Nagyszalonta, Nógrád megye déli része, Nyárszó, Pápa, szamoshát, Tiszacsege, Tyukod, Váncsod vidékén jellemző ez az alak. Ennek rövid változata (*lu*) is fellelhető: Kék, Magyarremete, Sopron, Tiszabökény, Répce mellék, Zemplén megye középső része. Vannak olyan területek, ahol a *h* hang mint hiátustöltő szerepel a *v* helyén (*lohak*): Andrásfalva-Dunántúl, Baranya megye, Cún, Ózdfalu. Az egyalakú változat itt is fellelhető: Csík megye (*lón, lóm*), Oltszakadát. A hiátusos alak (*loakra, laak*), illetve a β hanggal (*laβak*) való kitöltés a következő területeken látható: Gajcsána-Dunántúl, Martonfa, Szigetvár, Vajszló (ÚMTsz. 3.: 875).

A *mag* szó nem fordul elő a szótárban a köznyelvtől eltérő tótani formában (ÚMTsz. 3.: 944).

A *mű* főnév illabiális változatban (*mive*) fordul elő Noszvaj területén (ÚMTsz. 3.: 1339).

A *nyű* főnévnek a *v*-s tövekből elvonva létrejött egy *nyív ~ nyűv* nominatívuszi változata is Bajka, Csongrád, Ebed, Gúta, Ipolyszalka ('selyemhernyó'), Kéménd, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskunság, Kismánya, Kolon, Komáromszentpéter, Kürt, Martos, Nagyhind, Nagyölvéd, Sókszelőce, Réte, Szigetszentmiklós, Vága, Zsitvabesenyő terüle-

tén. Nem feltétlenül a többalakú változata él egyes nyelvjárásokban, ehelyett az egyalakú változat a jellemző: Hosszúpályi, Szováta, Szuahogy vidékén. Kevés esetben előfordul a *j*-s változat is a *v* helyén (*nyüjkek*): Balaton-felvidék (ÚMTsz. 4.: 152).

Az *ó* melléknév *avas* toldalékos alakja nem minden területen ilyen formában használatos, ugyanis találkozhatunk egy *ovas* változattal is Magyarböd, Mezőkövesd, Palást, Nagyszalánc, illetve Vép vidékén (ÚMTsz. 1. 277 (*avas*)).

Az *ő* személyes névmás esetében megfigyelhető sok esetben, hogy az *ü, ű* többelseji magánhangzó után *v* áll a toldalékos formában (*üvé, üvéje, üvéjük, üvébül, üvejje, üvéké*): Alsómocsolád, Erdővég, Hortobágy, Hódmezővásárhely, Jászkisér, Martos, Tyukod (*üvé*), Bodrog (*üvéje*), Érmellék (*üvéje, üvéjük*), Hódmezővásárhely (*üvébül*), Jászkisér (*üvé*), Martos (*üvé*), Nagyszalonta (*üvé, üvéké*), Somogyacsa (*üvejje*), Szatmár (*üvé*), Szegvár, Szekszárd (*üvéké*), Tyukod (*üvé*). A *v* helyén egyes területeken a *j ~jj* használatos (*üjjé, üejje üjjék*) Balaton-felvidék (*üejje*), Kiskunfélegyháza (*üejje*), Szentbalázs (*üejje*), Varga (*üjjé*), Zalabér (*üjjé, üjjék*) vidékén (ÚMTsz. 4.: 309–10).

A *ré* főnév esetében a *v*-s töből elvonva a nominatívuszbán is jelentkezik a *v* hang (*rév*) Gyerővásárhelyen ('korhadt, pudvás fa') (ÚMTsz. 4.: 681).

A *só* főnév esetében a legtöbb vizsgált területen az egyes szám harmadik személyű birtokos jelzős toldalékolása során jelentkezik a *v* hang (*sava*): Békés, Doboz, Hajdúnánás, Sárospatak, Zádorfalva ('az étel sós íze, illetve ennek mértéke') (ÚMTsz. 4.: 917).

A *szó* főnév a *só*-hoz hasonlóképpen az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjában egy *v* hang kapcsolódik a köznyelvitől eltérően zártabb magánhangzó után (*szova*) Andrásfalván, a Dunántúlon, Gajcsána-Dunántúlon, a Gyimesvidéken, Hétfalun, Kolón, Kürt, Lészped, Moldva-Dunántúl, Nagybacon, illetve Torockószentgyörgy területén (ÚMTsz. 5.: 191–2).

A *szú* főnév néhol nyíltabb magánhangzóval szerepel (*szó*): Bélapátfalva, Heves megye, Nagyvisnyó területén. Másutt a toldalékos formákban a *v* helyén megjelenő, eredetileg hiátustöltő szerepű *j* és *l* hangok a nominatívuszi forma végén is szerepelnek. A *j ~jj* rövid és hosszú magánhangzó után is jelentkezhet Domokos, Zilah (*szúj*) Ebed (*szuj*), Erdővidék (*sújj*) területén. Az *l* hang szintén kialakulhat rövid, illetve hosszú magánhangzó után is Árapatak (*szúl*); Győrvar, Nagykanizsa, Naszvad, Őcsény, Pápa, Szekszárd, Szigetköz, Vága, Vép, Cserszegtomaj (*szul*) vidékén (ÚMTsz. 5.: 229–30).

A *szű* (*szív*) főnév tekintetében labiális hosszú, illetve rövid a magánhangzó (*szü, szű*) az Alföldön, Andrásfalván, Andrásvidékén, Bakon, Baktütsön, Balatonfüreden, Balaton-melléken, Batykon, Bánokszentgyörgyön, Bocföldén, Bődén, Bözödön, Csákánydo-

roszlón, Csesztregen, Csíkszeredán, Csökölyön, Déván, Diószegen, Gajcsána-Dunántúlon, Gálkényen, Gencsapátin, Göcsejen, Gyékényesen, Győrben, Hajdúnánáson, Halmágyon, Hugyagon, Hetésen, Ikafalván, Jobbágytelkén, Kapuváron, Kákicson, Kemenesalján, Klézsze-Dunántúlon, Kőszeg-Hegyalján, Lábnikon, Lentin, Lészpeden, Lipeszentadorjánon, Mátészalkán, Miriszlón, Moldva-Dunántúlon, Nagybaconon, Nemesgörzsönyön, Nyáradon, Oltszakadátan, Ónfalun, Parányon, Pákán, Pokolpatak-Dunántúlon, Pórszombaton, Potyondon, Pustina-Dunántúlon, Sárhidán, Sepsiszentgyörgyön, Sümegen, Szegeden, Szentgericén, Szentlászlón, Szentpéterföldin, Székelyföldön, Szilvágyon, Szombathelyen, Szovátán, Uzonon, Vacsárcsin, Zabolán, Zalabéren. Illabiális a magánhangzó (*szí*) Baján, Boldogon ('az ing vállrészét erősítő betétbe, a vállfoltba varrt, négyszögletűből kettőbe, háromszögletűre hajtott vászondarab'), Hejcéen ('a kaszakapáláshoz használt kicsi üllő, kaszaüllő'), Iharosberényen ('a tuskó közepe'), Kecskeméten, Mezőkövesden, a Nagykunság területén ('szürhímzésben a stilizált rózsamotívum bimbó alakú középső része'), Regécen ('a napraforgó tányérjának középső, apró magvas része'), Szentesen ('a varsa szűk nyílású, halfogó része'). Nagykánizsa területén mindkét alak előfordul, mindössze jelentésméltó eltérést tapasztalhatunk. Míg a *szív* 'a fiatalpalánta közepén levő gyenge hajtás'-t jelenti, addig a *sziv* 'a csizma szárának és fejének összevarrásakor kialakult ív alakú rész' (ÚMTsz. 5.: 183–4).

A *tó* főnév esetében némely területen *l* hang jelentkezik a *tőben*, mely hiátustöltő szerepet tölthetett be (*tól, tóll*): Barslédec, Besenyőtelek, Csákánydoroszló, Dejtár, Diósjenő, Hugyag, Ipolyszalka, Jászberény, Kiskunfélegyháza, Palást, Rimóc, Szentlőrincváta, Valkó, Vác területén látható. Zártabb a magánhangzó bizonyos toldalék előtt: a köznyelvi *tava* helyett *tova* alak a jellemző. Egyedüli a *tővibe* alak Köröstárkány területén, a *tókok* Helesfán, illetve a *taólba* Egerbocson (ÚMTsz. 5.: 399).

A *tő* főnév a zártabb *ü* hanggal realizálódott egyes területeken hol hiátusos, hol hiátus nélküli formában (*tüibe, tüvibe, tüvéhő, tű*): az Alföldön, a Bakony hegység vidékén, Berhidán, Békésen, Biharkeresztesen, Bókaházán, Bősárkányon, Csarnótán, Cserszegtoma-
 jón, Döbröközön, Erzsébeten, Fülöpszálláson, Harasztin, Hövejen, Kákicson, Ketesden, Kisdörgicsén, Kiskunhalason, Kölkeden, Köröstárkányon, Kötcsén, Nagymonon, Nagyvá-
 tyon, Patapoklosin, Pátrón, Sárközön, Sásdon, Szegeden, Szekszárdon, Szennán, Szente-
 sen, Szentgálon, Szőregen, Tápén, Tolna megyében, Várongon, Zilahon, Zselicen. Vannak
 olyan területek, ahol a *tőben* is fellelhető a *v* hang (*töv*): Kismányán, illetve Füzesabony
 területén (ÚMTsz. 5.: 432).

A *daru* főnév egyes nyelvjárásokban egyalakú tőként viselkedik bizonyos toldalékok előtt: Bakonyalja (*darut, daruk*), Békés (*darut, daruk, daruja*), Hódmezővásárhely (*daruval*). A *deru, derukk* alak kizárólag Szabófalván jelentkezik. Zártabb a magánhangzó a köznyelvi alaknál Vajdácaska területén (*doru*) (ÚMTsz. 1.: 953–4).

Az *enyű* főnév esetében több területen is jelentkezik a *v* hang a szótári tőben (*enyv*): Békésen és Ipolyszalkán. Vannak viszont olyan helyek is, ahol a szótári tőben a *v* helyett *ű* hang áll (*enyű*): Csíkszentdomokos, Erdőtarcsa, Farkasfa ('fagyöngy bogyoiból főzött ragasztóanyag rigófogáshoz használt csalogatóként'), Gyimesbükk, Magyarhegymeg, Medvesalja, Mezökövesd, Nagybacon, Nógrádszakál, Óbást, illetőleg Viss területén. Paláston és Zsipen mindkét alak használatos. Az *enyvő* ('famézga') kizárólag Hódmezővásárhelyen tapasztalható (ÚMTsz. 2.: 194).

A *falu* főnév a szótár alapján leginkább egyalakú tőként viselkedik egyes toldalékok előtt: Bakonyalja és Békés (*faluk, faluja*). A szó eleji *a* hang helyett a zártabb magánhangzót tartalmazó névszótóvel, illetve toldalékok alakokkal is találkozhatunk (*folun, folu, folubelé*) Lábnik-Dunántúl, illetve Moldva területén (ÚMTsz. 2.: 266).

A *fenyő* főnév a szótárban vizsgált területeken leggyakrabban a zártabb (rövid, illetve hosszú) magánhangzójú *fenyű ~ fenyü* alakban jelentkezik: Egyházasbást, Óbást, Szegvár, Tajti, Viss, illetőleg Vecseklő területén (ÚMTsz. 2.: 422–3).

A *hamu* főnév a köznyelvi *hamvas* szóalaktól eltérően egyes tájakon *hammas* formában jelentkezik: Bálványosváralja, Beregszász, Békés, Botpalád, Bukovina-Dunántúl, Csenger, Csíkszereda, Csíkszentdomokoson, Pápán ('betlehemes játék szereplője'), Debrecenben, Fogarason, Gacsályon, Gajcsána-Dunántúlon, Gerlénen, Gyergyó-vidéken, Hungaryon, Kászonalitzen, Kemenesalján, Klézsén, Kőszeg-Hegyalján, Medvesalján, Mezőbándon, Nagyenyeden, Nagymonon, Sarkadon, Szépkényerűszentmártonon, Tégláson, Várkeszön, Zilahon. Egyalakú változatban él a *hamu* névszó néhány toldalék előtt (*hamuja, hammut, hammuját*) Békésen, Bogdándon, Klézsén. Zártabb magánhangzót tartalmazó, tehát *homu* alakban tárható fel a névszó bizonyos területeken. Az érintett területek Jugán, Sárköz, Tolna megye (ÚMTsz. 2.: 835).

A *keserű* melléknév esetében a szó végi *ű* hang helyett több területen a nyíltabb *ő* jelentkezik (*keserő*): Abaúj-Torna vármegye, Eger, Kolon, Nagycétény, Szekszárd, Vicsápapáti, Zsére. A szó eleji illabiális magánhangzó helyett labiális alakban fordul elő néhány területen (*kőserü*) Bolhás, Csesztreg, Felsőőr, Rábagyarmat, Zalaháshágy területén. Fellelhető olyan terület is, ahol ugyancsak ez az alak jelentkezik. Mindössze annyi különbség állapítható meg, hogy a szó végi magánhangzó is *ő* (*kőserő*): Kőszeg-Hegyalja. Egyes

területeken a szó végén levő labiális *ű* hang helyett illabiális *e*-vel találkozhatunk (*kesere*): Csantavér, Csongrád, Farkasfa, Gyula Makó, Mezőberény, Szeged, Szegvár, Tázlár területén. A *v* hang előfordul több területen is közvetlenül a szó végi *ű*, illetve ennek rövid változata (*ü*) után is (*keserűven* ~ *keserüven*) Szigetköz területén. Ami a *v*-vel bővülő alakokat illeti, jelentésbeli eltéréseket tapasztalhatunk. Székelyföldön például a *keservest* szó régies stílusú, lassú ütemű, bujdosásról, szerelemről, katonaságról stb. szóló szomorú dal, Ádamos területén pedig a *keservesek* 'a halott legközelebbi hozzátartozói' jelentésben fordul elő (ÚMTsz. 3.: 245–6).

A *könnyű* melléknév *v* hanggal bővülő alakja nem lelhető fel az egyes nyelvjáráásokban. A *könyv* főnévnek látható azonban olyan alakja, melynek tövében nem *v*, hanem *ű*, illetve rövid *ü* hang szerepel a szó végén. Adrásfalva-Dunántúl (*könnyü*), Apáca, Gyergyóvidék, Gyimesfelsőlok, Nagybacon, Nyujtód, Tatrang, Zágon területén (*könyü*), Csíkszentdomokos, Moldva, Sepsiszentgyörgy (*könyű*) formákkal szembesülhetünk (ÚMTsz. 3.: 544).

A *nedű* főnév esetében a szótár nem ad a köznyelvtől jelentősen eltérő adatot. Losonc vidékén találkozhatunk a *medves* formával (ÚMTsz. 4.: 47).

Az *odú* főnév gyakran a szó elején a zárt *o* hang helyett nyíltabb magánhangzóval jelentkezik (*adu*): Balaton-felvidék, Berhida, Drávacsehi, Kisdörgicse, Nagykanizsa, Sokorópátka, Szentgál, illetve Zalabaksa területén. Emellett zártabb magánhangzóval is fellelhető szó elején a névszó: Csáb (*udó*), Ózdfalu, Heves megye, Nagyzerénd, Zilah vidéke, Nagybacon, Szabófalva (*udu*), Ketesd (*uduba*), Kibéd (*udujába*), Bözöd (*udvába*), Debrecen (*udú*), Besenyőtelek (*udúba*). Egyes területeken a szótőben is jelentkezik a *v* hang (*odv*): Palóc-vidék (ÚMTsz. 4.: 170).

A *sanyarú* melléknév esetében zártabb *o* magánhangzóként áll mindkét *a* hang helyén Hadikfalván. A szó végi *ú* magánhangzó nyíltabb formában él (*sanyaró*) Kiskunfélegyházán (ÚMTsz. 4.: 816).

A *szaru* főnév esetében több területen is mutatkozik *v* hang a toldalékolás során: Csarnóta (*szarvájja*), Csorna és vidéke, Torockó, Torockószentgyörgy (*szarvája*), Mosonszentmiklós (*szarvájját*) (ÚMTsz. 5.: 67–8).

A *tetű* főnév *tetyű* alakban él Ada, Bolyk, Egyházasbást, Gice, Hidvégardó, Krasznahorkaváralja, Medvesalja, Mezőkövesd, Nagykomarás, Óbást, Tajti, Tornagörgő, Tornanádaska, Vecseklő, illetve Zsip területén. E szónak rövid alakja (*tetyü*) is fellelhető Jászszentandrás, Mátraalja, Tornanádaska, Újszász vidékén. Mindezekon kívül nyíltabb magánhangzó található a szó végén (*tető*) Kéménd és Kolon területén (ÚMTsz. 5.: 377).

8. Összegzés

Dolgozatomban a fentebb említett szempontokat követve igyekeztem a *v* elemmel bővülő névszótövek rendszerét érintő kérdéseket több irányból megközelíteni. Az egymásra épülő fejezetek – alfejezetek – alapján igyekeztem a benne foglaltakat minél részletebben tárgyalni.

Amint azt korábban is említettem, a *v* elemmel bővülő névszótövek a többalakú, változó tőhangzójú tövek között helyezkednek el. Vizsgálatom középpontjában nemcsak a jelenleg használt *v*-tövű névszók állnak, hanem a mai köznyelvben már nem élő alakok elemzésével is foglalkoztam. A történeti szempontú áttekintésben láthatóvá vált, hogyan alakult ki a *v*-vel való bővülés a toldalékolás során. Az ősmagyar korban jelentősen hatott a névszótövekre a tővéghangzó eltűnése a szó végéről. A folyamat után megtörtént az egyes spiránsok vokalizációja, melynek következtében diftongus képződött. A diftongus tovább egyszerűsödött monoftongussá. Szó belsejében azonban intervokalikus helyzet alakult ki a spiránsok eltűnését követően. Az így keletkezett hiátus betöltésére egy mássalhangzó – jelen esetben *v* hang – került az egymás mellett álló magánhangzók közé. A középmagyar kor elejére kialakult a névszótövek ma is fennálló rendszere. Új tőtípusok ebben a korban már nem alakultak ki, illetve újabb *v*-s tövű névszók sem keletkeztek (SÁROSI 2003: 610). A legjelentősebb változások az ős-, illetve az ómagyar korban zajlódtak le. Az új és az újabb magyar korban a belső arányok változtak/változnak, a típusok ugyanazok maradtak (i. m. 800). A nyelvünk történetében fellelhető változásokon kívül igyekeztem a mai nyelvhasználatra jellemző sajátosságokat is megnézni a *v*-s töveket illetően. Ebben a fejezetben többek közt *A mai magyar nyelv* és a *Magyar grammatika* szerzőinek eltérő – bizonyos tekintetben természetesen hasonló – álláspontjai kerültek tárgyalásra. A mai nyelvhasználatot figyelembe véve az egyes toldalékok – képzők, jelek és ragok – előtti *v* hanggal való bővülés lehetőségének bemutatására törekedtem. Megállapítható, hogy leginkább a ragok és jelek előtti váltakozást kell ebben az esetben figyelembe venni. Ennek ellenére a névszóképzőket sem lehet figyelmen kívül hagyni. Felvetődött az a kérdés, miszerint jellemző-e az egyalakúságra való törekvés a *v*-s tövek esetében. Mivel nyelvünk leginkább az egyszerűbb kifejezésre törekszik, így gyakran fordulnak elő bizonyos toldalékok előtt az egyalakú változatok. A fent látottak alapján az is elmondható, hogy egyes névszók esetében még jelentésbeli különbség is járul az egy-, illetve a többalakú névszótövekhez. Az ide tartozó névszók eredetét tekintve a fentiekben már láthatóvá vált, hogy sok *v* tövű név-

szónk az ősi, finnugor, ugor, illetve az uráli korból származnak. Emellett azonban találunk szláv, illetve török jövevényszavakat is. A teljes kép kialakítása érdekében fontos hangsúlyozni, hogy kétes, illetőleg teljes mértékben ismeretlen eredetű *v*-tövű névszóink is léteznek. A *v* hang ősmagyar kori előzményeként a legtöbb esetben a bilabiális zöngés spiráns áll. Vannak olyan névszótövek, melyek esetében szóhasadás alakult ki. Néhány – korábban *v*-s tövű névszó – viszont a mai nyelvhasználatban már nem jelentkezik. Ami az egyes nyelvjárási adatok tanulmányozását illeti, egyértelműen kitűnt, hogy egyes *v*-vel bővülő névszótövek nagyon változatos formában (például zártabb vagy nyíltabb; illabiális vagy labiális magánhangzóval) jelentkeznek.

Irodalom

- BALOGH JUDIT (2000), A névszóragozás. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 183–208.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), A magyar nyelvtörténet korszakai. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Szerk.: BENKŐ LORÁND. Bp., 5–19.
- BÁRCZI GÉZA (1967), A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Szerk.: BENKŐ LORÁND, Bp., 487–578.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BERRÁR JOLÁN (1967), A szóelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 212–35.
- ETSzt. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Bp. 2006.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1977), *Nyelvjárásaink*. Bp.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), A szótövek. In: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 313–31.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A névszótövek. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 175–82.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A szavak tótani besorolásának problémái. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 52–4.
- KESZLER BORBÁLA (2000), A szóképzés. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 307–20.
- KISS JENŐ (2003), Általános kérdések. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp., 11–68.
- KISS JENŐ szerk. (2003), *Magyar dialektológia*. Bp.
- LACZKÓ KRISZTINA (2000), Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 37–50.
- LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.

- REBRUS PÉTER (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: *Strukturális magyar nyelvtan. III. Morfológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 763–949.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991), A névszótövek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 160–87.
- SÁROSI ZSÓFIA (1992), A névszótövek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana, II/1. A késői ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 239–67.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003), Morfematörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp., 129–72, 352–71, 610–7, 719–24, 800–3.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. kötet*. Főszerk. BENKŐ LORÁND, Bp., 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár. 1–5. kötet*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
- VÉGH JÓZSEF (1943), *A békési népnyelv névszótövei*. Debrecen.
- VELCSOV MÁRTONNÉ (1991), Alaktan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Bp., 85–209.